

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСАШЕВЧЕНКА
Філософський факультет
Кафедра політичних наук

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ЕМПІРИЧНІ ВИМІРИ
СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТІЇ**

Кваліфікаційна робота
за спеціальністю 052 «Політологія»
Освітній рівень – «Магістр»

студента II курсу
денної форми навчання
спеціальності 052 «Політологія»
Сасіна Владислава

Допущено до захисту:

Завідувач кафедри _____

Наукова керівниця:
докторка політичних наук, доцентка
Малкіна Ганна

Київ – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ.....	6
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИМІРЮВАННЯ ДЕМОКРАТІЇ.....	25
РОЗДІЛ 3. ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ КОНСОЛІДАЦІЇ СУЧАСНИХ ДЕМОКРАТІЙ.....	46
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	73

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Щорічний звіт щодо стану демократії організації Variety of Democracy (V-Dem) показав, що на кінець 2020 року продовжується глобальний занепад демократії, особливо Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, Східній Європі та Латинській Америці; рівень демократії у 2020 року є рівним до того, який спостерігався у 1990 році; електоральні (половинчасті) демократії залишаються найбільш розповсюдженим типом режиму, разом з закритими авторитарними державами вони складають 87 держав, де мешкає 67 % людства; найбільша у світі демократія перетворилася в електоральну автократію: Індія з населенням 1,37 млрд. осіб; кількість ліберальних демократій за останнє десятиліття зменшилася з 41 до 32, відповідно тільки 14 % світового населення проживає в них [34]. Усе це сприяє приверненню все більшого інтересу академічної спільноти до дослідження демократії та процесів демократизації авторитарних держав, перегляду усталених підходів до тлумачення змісту демократії, її принципів, способів вимірювання, контролю та консолідації.

Питання “що таке демократія?” і чого вона потребує для свого утвердження стає дедалі актуальнішим для сьогоденної України. Все більше політикантів використовують демократичні за формою галси для просування та легітимації популістичних, ерозійних для демократичного політичного режиму та загрозливих для державного ладу України актів політичної діяльності. Усе це доводить важливість та необхідність даного дослідження як у розрізі процесів, що відбуваються в нашій державі, так і в нових реаліях світової політичної системи.

Ступінь наукової розробки теми. Щодо досліджуваної проблематики наявний широкий спектр наукової літератури як у вітчизняній, так і в зарубіжній політичній науці. У дослідженні були використані публікації Т. Андрійчук, І. Бекешкіної, М. Бучина, М. Головатого, Г. Готинян-

Журавльової, Б. Гуггенбергера, О. Долженкова, І. Застави, Д. Ілленко, Н. Латигіної, Н. Палас, Т. Федорчак та інших. Але дослідження вітчизняних дослідників у більшості відзначаються певною фрагментарністю та майже відсутністю дослідження емпіричної складової демократичного процесу. Здебільшого дослідження носять характер історико-політичних або політико-філософських розвідок щодо природи демократії, її головних ознак, атрибутів, принципів. Дане дослідження пропонує спробу систематичного аналізу демократії як з теоретичної, так і з практичної точки зору. А завдяки сучасним зарубіжним джерелам за авторства Д. Берг-Шльоссера, С. Карей, Е. Картера, Д. Коллієра, Л. Даймонда, М. Ель-Барадеї, Е. Франтз, Ф. Фукуями, Г. Гоецца, Е. Керемоглу, Дж. Лінца, Дж. Мьоллера, С. Скаанінга, М. Олсона, Е. Рьода, Т. Ванханена, Н. Вейдмана, С. Вейтзеля та інших, вітчизняний доробок було доповнено новими даними, візіями, концепціями щодо усвідомлення демократії та проілюстровано сучасними прикладами з політичної практики.

Об'єкт дослідження: демократія як суспільно-політичне явище на сучасному етапі світового розвитку.

Предмет дослідження: теоретичні засади та емпіричні виміри сучасної демократії.

Метою даного дослідження є систематизація теоретичних засад та емпіричних вимірів сучасної демократії.

Для досягнення мети дослідження необхідно вирішити наступні **завдання:**

- 1) з'ясувати основні підходи до сучасного розуміння демократії;
- 2) визначити особливості процедури та основні методики вимірювання демократії;
- 3) дослідити взаємодію інформаційно-комунікативних технологій та процесу консолідації демократії;

Методами, за допомогою яких проводилося дане дослідження, були: історичний (розгляд генези поняття “демократія”); компаративістський (порівняння підходів до визначення демократії, концепцій демократії); структурно-функціональний (розгляд умов, причин, наслідків демократії; відмежування поняття демократії від подібних за змістом); емпірико-статистичний (аналіз взаємодії інформаційно-комунікативних технологій та процесу консолідації демократії ; контент-аналіз (взаємозв’язок між розповсюдженням інтернет-мережі та процесу демократизації авторитарних держав).

Кваліфікаційна робота складається з вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 79 сторінок. Список використаних джерел містить 79 найменувань і розташовується на 8 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ

Як пише відомий дослідник демократії Д. Гелд: «Історія ідеї демократії є курйозною; історія демократій збиває з пантелику» [12, с. 165]. Зародившись у Давній Греції, це поняття інтерпретувалося в різний спосіб за кожної з наступних віх історії людства. При чому демократичними себе вважали політичні режими, які дуже часто були надто далекі від демократичних цінностей та принципів, ба навіть заперечували їх.

Як відомо, формально слово демократія в дослівному перекладі з давньогрецької означає «влада народу». Але коли ж оцінити дане поняття з погляду змісту, то одразу натикаємося на велику кількість питань: що таке народ? хто до нього належить? як народ здійснює свою владу? як співвідноситься більшість та меншість? Саме ці питання і обґрунтовують необхідність критичного перегляду наявних теоретичних підходів до розуміння демократії в історичній та концептуальній перспективі. У даному розділі спершу буде проаналізовано історичний поступ поняття демократії від Античності до сучасного його розуміння. Наступним кроком буде з'ясування концептуальних підходів до тлумачення демократії в сучасній політичній теорії. Після цього буде здійснено огляд основних моделей демократії.

Як вже зазначалося, демократія як категорія політичної науки і практика суспільного життя зародилася в Давній Греції. По своїй суті демократія означала «владу народу», на відміну від влади одного – монархії, та влади небагатьох – аристократії.

Імпульс до демократичного способу правління бере свій початок, за Р. Далем, з «логіки рівності» [10, с. 54], коли члени спільноти намагаються ухвалювати рішення разом. Такі умови сформувалися близько 500 р. до н.е. у Давній Греції та Давньому Римі. На території Греції розташовувалися міста-держави, найвідомішим серед яких були Афіни. У 507 р. до н.е. тут існувала

система «народних урядів», характерною особливістю яких було призначення громадян для виконання суспільних обов'язків шляхом жеребкування. Декілька головних посадових осіб обиралися зборами, у роботі яких мали брати участі всі без винятку громадяни. Політична участь громадянина розцінювалася як обов'язок, при ухиленні від якого на громадянина чекав штраф, а у найгіршому випадку – позбавлення громадянських прав. Громадянами в давньогрецькому полісі були вільні дорослі чоловіки, народжені на території цього полісу як мінімум у другому поколінні. Для грецької демократії були характерні ідея народного суверенітету, інститути політичної участі через народні збори та народний суд, інститути політичного представництва, які склалися з Ради та виборних посадових осіб, а також законодавчо зафіксовані процедури ухвалення рішення. Таким чином, у Давній Греції мала місце пряма демократія, за якої багаті та знатні громадяни не відчували себе захищеними законом, який часто змінювався під впливом демагогів – «вождів народу», тому найвищі прошарки прагнули знищити демократичний лад. Нестійкість давньогрецької демократії пояснювалася відсутністю системи стримувань та противаг, яка б мала захищати меншість від більшості і навпаки, що до свідчило про недостатню адаптацію політичної системи до зовнішнього світу [10, с. 58], [19, с. 15].

У той же час в Давньому Римі виникала республіка з її системою консулів, сенатом та народними трибунами. Для римського громадянина доступним для нього демократичним інститутом були народні збори, що скликалися для ухвалення законів та виборів магістрів. Так як все більша кількість громадян мешкала за межами Рима, збори практично були з часом перетворені на представницькі установи. У порівнянні з грецькою демократією, римська республіка була складною системою стримувань та противаг, що захищала права та інтереси різних категорій громадян. Ніхто в

ній не міг отримати абсолютну владу, так і абсолютне політично зубожілий статус. Тому давньоримська республіка продемонструвала високу стійкість.

В Афінах пряма демократія функціонувала близько двох століть до завоювання її Македонією, а після того римлянами, у той час як Римська республіка проіснувала майже чотири століття (близько до 130 р. до н.е.), після чого війни, громадянський неспокій, корупція підірвали демократичні принципи, які остаточно втратили своє значення з встановленням диктатури Юлія Цезаря.

Падіння давніх демократій відбулося через внутрішніх системних проблем, які не були вирішені власними зусиллями. Комунікативні процеси між різноманітними структурами виявилися неефективними і були не в силі вирішити наявні суперечності. Суспільства залишалися сегментованими, тому внутрішньосистемний спосіб вирішення конфліктів ще не був інституціоналізованим [12, с. 79], [16, с. 95], [19, с. 67].

Після падіння давніх демократій народовладдя знову стало з'являтися в Північній Європі, що свідчить про потенційну затребуваність демократичної системи. У Скандинавських державах (близько 600-1000 рр.) були розповсюджені місцеві збори, в яких брали участь вільні громадяни, що ухвалювали закони і навіть обирали чи затверджували короля. У другій частині Європи – в Альпах, на території сучасної Швейцарії, з 800 р. існували особливі відносини, які призвели до створення Ретийської республіки, а як наслідок – Швейцарської конфедерації.

Аналогічні процеси відбувалися також в містах Північної Італії (Венеція, Флоренція та ін), де близько 1100 р. виникли держави-республіки, до роботи органів влади яких залучали спочатку найвищі прошарки суспільства, а потім і представників середнього прошарку. У Флоренції не вдалося створити складну і збалансовану структуру влади і представництва інтересів, тому періоди народного правління тут змінювалися олігархіями та

тираніями. У той же час Венеційська республіка являла собою правління численних громадянських комітетів, пов'язаних складною системою стримувань та противаг, яка робила урядування в Венеції стійким. Тільки Наполеону вдалося покласти остаточний кінець її незалежності [15, с. 267].

З формуванням національних держав держави-республіки були змушені об'єднуватися з більш великими та сильними утвореннями, що стало однією з найголовніших причин втрати ними самостійності й ліквідації демократичних органів влади.

У подальшому на основі місцевих зборів стали з'являтися національні збори (наприклад, в Ісландії національний парламент виник в 930 р. і проіснував три століття). Такі регіональні, а потім й національні зібрання створювалися в Норвегії, Данії, Швеції. Цей процес торкнувся й інших регіонів та держав Європи – Англію, Нідерланди, Бельгію. Але, в першу чергу, саме в Англії представницька влада стала набувати той вигляд та форми, які декілька століть згодом, справили визначальний вплив на практику представницького правління.

У кінці XVII – початку XVIII століття в Європі виникли політичні ідеї та процедури, які стали найважливішими елементами сучасних політичних інститутів та демократичних теорій. Передусім, це ідея про те, що уряд потребує в згоді та підтримці людей, якими він управляє. Необхідність вироблення узгоджених рішень вимагала створення системи представництва в законодавчому органі, відмінній від давньогрецької та давньоримської, що формувалися на основі виборів. Такі виборні органи влади сформувалися як на місцевому, так і національному рівні [15, с. 300], [23].

Незважаючи на те, що ці ідеї та процедури створювали необхідну для розвитку демократії базу, для її реалізації необхідно було ще здолати дуже сильну нерівність в суспільстві, забезпечити контроль уряду зі сторони парламенту, сформувати парламент, який би виражав інтереси різноманітних

соціальних груп та прошарків, довести до відома широкої громадськості цінності демократичного правління.

Розвиток демократії в Європі здійснювався еволюційним та революційним шляхами [22]. Еволюційним шляхом поступово розповсюдив процедури досягнення суспільного консенсусу від еліти до ширших верств населення. Монархи та аристократична верхівка під тиском народного загалу і другий прошарків суспільства були змушені надати голоси все новим соціальним групам. Даний процес відбувався поступово через ускладнення інститутів та процедур. Еволюційний шлях найбільше характерний для формування демократії державах Північної Європи, Англії та деяких інших держав.

Революційний шлях, характерний для Франції, став наслідком відмови монарха йти на компроміс з різними соціальними прошарками. Революція передбачає лавиноподібне і насильницьке входження до політики мас, які ніхто не вчив державному управлінню. Наслідком самодержавного правління мас стає, як правило, масовий терор, який змінюється олігархією, а після цього – диктатурою. Особливість революційного шляху є крайність, яка народжує іншу крайність. Міф про демократію як про широку та необмежену владу народу нерідко завершується на практиці створенням диктаторського режиму. Тому демократія стає стійкою та консолідованою системою, тільки якщо вона розвивається поступово з опорою на існуючі в суспільстві традиції та інститути [15, с. 340].

Ще в XVII ст. філософи помітили, що поєднання демократичних принципів народного правління та недемократичної практики представництва дозволяє демократії набути нової форми та виміру. Суть представницького правління полягає у формуванні законодавчого органу влади з народних представників, яких обирають шляхом вільних, конкурентних та прозорих виборів [29, с. 321]. При цьому вирішується питання участі в управлінні державою кожного громадянина: він довіряє таке

право своїм виборним представникам. Тому демократичною може стати держава з великою кількістю жителів. Представництво фактично виключає пряме втручання громадян в процес ухвалення рішень, у зв'язку з чим для реалізації індивідуальних групових інтересів використовуються інші форми політичної участі – створення політичних партій, громадських організацій, інших форм груп інтересів, що разом утворює інфраструктуру громадянського суспільства.

Зміни в демократичній теорії, викликані представництвом, привели до виникнення ряду внутрішніх складнощів. Інститути представницької демократії так далеко відсунули уряд від демосу, що цілком доречним стає питання деяких критиків про правомірність називати нову систему демократією. Надалі стара ідея моністичної демократії, де автономні політичні утворення розглядалися як непотрібні і неправомірні, була перетворена в плюралістичну політичну систему, де відносно незалежні політичні організації були не тільки законними, а й дійсно необхідними для демократії великих вимірювань [29, с. 145], [16, с. 156], [15, с. 367]. У великомасштабній політичній системі, або в нації-державі, існує безліч інтересів і груп інтересів. І ці різноманітні групи були безперечним благом. Там, де раніше факціоналізм і політичні конфлікти вважалися деструктивними, зараз вони визнаються нормальною, неминучою і навіть необхідною частиною демократичного порядку. Відповідно, пояснити старе уявлення про те, що громадяни можуть і повинні переслідувати суспільні блага більш, ніж власні, стає все важче, а часом неможливо, так як «суспільне благо» розпадається на індивідуальні та групові інтереси.

Демократія неможлива без свободи, яка дозволяє індивіду реалізувати весь свій потенціал, необхідний для управління людською долею, втілений у політичній владі. Аристотель, посилаючись на Платона, писав: «Основним принципом демократичного ладу є свобода. За загальноприйнятою думкою,

тільки при одному цьому ладі все громадяни користуються свободою, так як до неї ... прагне будь-яка демократія” [3, с. 18].

Американський політолог С. Хантінгтон вважає, що кореляція між існуванням демократії і існуванням особистої свободи надзвичайно велика: людина зацікавлена у свободі як основоположної соціальної цінності, повинен бути зацікавлений і в долі демократії. Крім того, на його думку, демократичні системи в сучасному світі менш схильні до цивільного насильства, ніж недемократичні, в зв'язку з чим демократичні уряди набагато рідше застосовують насильство проти своїх громадян, ніж авторитарні [56, с. 112].

Сучасні демократії, наслідуючи багато традицій історичних демократій, набувають нові сутнісні і процедурні риси. Вони ґрунтуються на політичних ідеях Відродження, Реформації, Просвітництва. Епоха Нового часу характеризується початком процесу модернізації, під якою розуміються політичні, економічні і соціальні зміни, що переводять суспільство з традиційного в сучасне стан. Передумовами для політичних змін - демократизації - з'явилися процеси становлення суверенності політичних систем і конституційності їх влаштування. Виникають суверенні держави, які передбачають на своїй території відносно однорідний режим владних відносин, що закріплюють за собою монополію на застосування насильства. На противагу державі виникає громадянське суспільство, яке стверджує ненасильницьку договірну самоорганізацію відповідно до норм природного права і свобод людини [10, с. 113].

Ініціатором модернізаційних перетворень стала Англія, в якій після Славної революції 1688 роки встановилася конституційна монархія. В кінці XVIII століття після утворення Сполучених Штатів Америки вперше були визначені і законодавчо закріплені деякі формальні механізми, які пізніше зіграли важливу роль в консолідації сучасних варіантів демократії. У Декларації незалежності американський мислитель і політик Томас

Джефферсон писав: «Ми вважаємо самоочевидними істини: що всі люди створені рівними і наділені Творцем певними невід'ємними правами, до числа яких належить право на життя, на свободу і на прагнення до щастя; що для забезпечення цих прав люди створюють уряди, справедлива влада яких ґрунтується на згоді керованих; що якщо будь-якої державний лад порушує ці права, то народ має право змінити його або скасувати і встановити новий лад, заснований на таких принципах і організуючий управління в таких формах, які повинні найкращим чином забезпечити безпеку і добробут народу» [15, с. 391].

Ранній конституціоналізм Англії і США сприяв виникненню теперішніх форм демократичного державного устрою, і цей процес триває досі. Після Великої Французької революції демократія стає поняттям, що відбиває спочатку певний напрям думки, потім - що позначає зміст соціального руху, його політичні і суспільні цілі, пов'язані з участю народу в прийнятті рішень і прагненням до соціальної рівності.

Проте, ще тривалий час в протиставленні держави і громадянського суспільства відбувалося становлення демократичних інститутів і практик, що, в кінцевому підсумку, призвело до виникнення сучасного конституційного держави.

У розвитку конституційної держави *Берндт Гугенбергер* виділяє п'ять стадій [9]. На першій стадії відбувається встановлення внутрішнього миру і формулювання проблеми суверенітету. Саме на цій стадії формується держава, що характеризується суверенітетом і монополією на законні засоби примусу. Конституційним держава стає лише на другій стадії, коли створюються необхідні умови світу і виживання для людей, здійснюється поділ влади і гарантується невідчужуваність прав людини. На третій стадії розвитку з проведенням в життя принципу суверенітету народу і з завоюванням загального виборчого права держава стає демократичною державою, яка згодом – уже на четвертій стадії – доповнюється деякими

компонентами держави соціального. Дана послідовність складається, таким чином, з гарантії загального права на виживання та соціальної безпеки через визнання прав на особисту свободу, невідчужувані основні права, гарантію прав на політичну участь і співробітництво, аж до затвердження цивільних прав, що надаються державою загального благоденства. Однак, цим не вичерпується динаміка розвитку політичної структури демократичного конституційного держави. На наступній стадії розвитку вимальовуються вимоги майбутніх гарантій. Вони стосуються навколишнього середовища і життєвих прав, екологічної недоторканності перед імперативами промислового розвитку, а також соціальної та військової безпеки [9].

Поширення ідей демократії від міста-держави до нації-державі Р. Даль назвав другий демократичною трансформацією. Отримавши розвиток в Європі і англomовному світі, демократія в ХХ столітті стала поширюватися і на інші континенти, демонструючи своє постійно зростаючий вплив [10, с. 210].

Одним з найбільш ефективних способів перетворення суверенітету народу в народне представництво, яке легітимізує владу, є вибори. При демократії влада здійснюється через рівне, пряме, таємне, загальне виборче право. На виборах вирішується питання реалізації принципу більшості, адекватного суспільним потребам, паралельно з яким виникає проблема меншини, пов'язана з урахуванням його прав та інтересів. Як показує політична практика, чим надійніше захищені права і інтереси меншини, тим ефективніше правління більшості, а сама демократія – більш стабільна і наближена до політичного ідеалу.

Еволюція парламенту йшла в напрямку підвищення його впливу на виконавчу владу, а також в розширенні права голосу на виборах законодавців. Раби, жінки і метеки отримали цивільні права тільки в сучасних демократичних державах, причому жінки тільки в ХХ столітті (за винятком Нової Зеландії - 1893 року і Південної Австралії - 1894 р.).

Демократична система створює умови для реалізації народовладдя, індивідуальних прав і свобод людини, плюралізму в усіх сферах життєдіяльності суспільства, можливості ненасильницького вирішення конфліктів і підвищення добробуту народу. Але чи буде реалізований на практиці цей потенціал, залежить від того, як буде протікати політичний процес, які сили будуть в ньому брати участь, підтримуючи або перешкоджаючи закладеним в ньому можливостям [25, с. 94].

У ХХ столітті демократія стає плюралістичною. Стверджується принципово новий, відмінний від запропонованого Ж.Ж.Руссо, підхід в розумінні демократії, суть якого полягає в тому, що визнається конфліктів і відкидається однодумність і безальтернативність [64]. У сучасній демократії з'являється організаційний та ідеологічний плюралізм, що означає легальне та легітимне існування в її рамках різноманітних автономних один від одного і від держави асоціацій, які мають різні, в тому числі такі, що суперечать один одному цілі та інтереси. Мажоритарні (правління більшості) починають поєднуватися з повагою до опозиції і конституційними гарантіями індивідуальних прав і свобод. Отже, подібний історичний екскурс нам дає можливість перейти до дослідження концептуальних підходів до демократії.

Головна умова демократії – «цивілізованість громадян, публічних осіб, інститутів та політичних процесів». Цивілізованим, з точки зору авторів, необхідно розуміти «усвідомлений громадянський характер людського буття». Для досягнення цієї умови, на думку Марча та Ольсена, необхідно сформувати: 1) почуття солідарності, яке зв'язує індивіда та політичну спільність (при збереженні індивідуальної автономії та відмови від дискримінації індивідів з політики за різними підставами); 2) специфічні ідентичності (або ролі, наприклад, громадянина, державного службовця, викладача університету тощо), які відповідають демократичним цінностям, принципам, процедурам та моральним стандартам та здатні трансформуватися з огляду на суспільні зміни; 3) інститути, які забезпечують

баланс між суспільством та індивідуальною автономією, між різними ідентичностями та формами лояльності [61, с. 116]. Звідси демократичне врядування постає не просто формуванням та управлінням суспільством в рамках певних нормативних обмежень, але діяльністю, що має за мету створення та зміни цих обмежень, вплив на соціально-економічне життя, а також його сприйняття. Демократичне врядування передбачає: 1) створення, підтримку та розвиток демократичних індивідуальних та групових ідентичностей, а також виявлення та протидія ідентичностям, які несумісні з демократією (через застосування інструментів соціалізації деліберації та участі); 2) створення та надання громадянам, групам та інститутам можливостей для здійснення прийнятних політичних дій; 3) оцінку політичних дій; 4) розвиток політичної системи, здатної адаптуватися до змін вимог та викликів середовища [29, с. 117], [61, с. 119].

Демократичне управління передбачає три типи дій: 1) «амортизація суперечностей» шляхом привертання уваги до вимог різних ідентичностей, розподілу політичного порядку денного, горизонтального та вертикального поділу влади, обмеження безпосереднього доступу до ухвалення рішень при збереженні механізмів громадянського контролю над сферою політики, відтермінування ухвалення рішень тощо; 2) стимулювання і формування політичного дискурсу через експертну оцінку політики, ефективного суспільного обговорення проблем, свободи передачі та отримання інформації, свободи виразу думок та поглядів; 3) визначення неприйнятних пріоритетів та ідентичностей й протидія їм, у тому числі ігнорування. Результатом демократичного управління є зменшення ймовірності виникнення та інтенсивності широкомасштабних конфліктів, які здатні зруйнувати демократичну систему [44]; при цьому самі конфлікти не усуваються повністю, адже вони – невід’ємна складова демократії. Окрім цього, функціями управління, які впливають з вищевказаних задач, є «нагадування громадянам та посадовим особам про їхні обов’язки, пов’язані

з цими ідентичностями», а також участь в оцінці та інтерпретації ідентичностей та обов'язків («політичний менеджмент ідентичностей») [29, с. 340], [11, с. 22-23], [44].

Американські дослідники демократії Т. Болл і Р. Деггер замислюються над проблемою того, чому прихильники майже всіх ідеологічних переконань – ліберали і соціалісти, комуністи і консерватори – можуть поділяти віру у демократію? І на це питання вони формулюють три відповіді. Перш за все, демократія є настільки популярним феноменом сьогодення, що кожен намагається пов'язати свою ідеологію, хоч яка вона може бути, з демократією. По-друге, прихильники різних ідеологій просто мають різні уявлення про те, як досягти демократії. Майже всі погоджуються, що демократія є позитивним явищем, проте не доходять згоди у тому, як найкраще утверджувати її. І, по-третє, автори пишуть про те, що різні люди у різні часи розуміли під демократією різні речі. Усі вони, може, хочуть утвердити демократію та посприяти їй, але не можуть дійти згоди, як це робити, бо ж не мають однієї думки, що таке насправді демократія. Отже, звідси дослідники роблять висновок, що «демократія – це не конкретний тип урядування, що має набути якоїсь визначеної форми, а певний ідеал» [12, с. 3-21]. Т. Болл та Р. Діггер виділяють три концепції демократії, які відображають зв'язок між політичними ідеологіями і демократичним ідеалом – ліберальну, соціал-демократичну й народну концепції демократії.

Ліберальна демократія, з їхньої точки зору наголошує на правах і свободах індивіда, і саме ця форма демократії характерна для західних демократій. На думку лібералів, демократія – це безперечно народовладдя, але істотним елементом такого врядування є захист прав і свобод індивіда. Це означає, що врядування більшості слід обмежувати.

З точки зору американських дослідників, головний виклик ліберальній концепції демократії в Європі становить соціал-демократія. Ключем до розуміння демократії для соціал-демократів є рівність, надто рівність

повноважень в суспільстві. Соціал демократи стверджують, що ліберальна демократія віддає знедолених і робітничий клас на ласку багатіїв. Демократія – це народовладдя, і таке врядування вимагає, щоб кожен індивід отримав більш-менш однаковий вплив на врядування. Отож слід дотримуватися гасла «Один індивід – один голос». Отже, соціал-демократи прагнуть, як і ліберали, зберегти громадянські свободи і сприяти справедливій конкуренції за політичні посади. Проте, на відміну від лібералів, вони заперечують, що більшість людей насправді можуть мати свободу або що можлива справедлива політична конкуренція, коли переважає величезна нерівність багатства і влади.

Третім концептуальним оформленням демократії слугує народна демократія. У певних аспектах, вказують Т. Болл і Р. Дітгер, народна демократія ближча до первісного уявлення про демократію – врядування демосу і в інтересах демосу, – ніж ліберальна демократія або соціал-демократія. З комуністичних позицій простолюду – пролетаріат, або робітничий клас, і демократії можна досягти тільки тоді, коли урядування здійснюватимуть в його інтересах. Комуністи закликали до того, що достатньо скинути капіталізм й демократія рано чи пізно буде досягнута. Але, до справжнього комунізму має бути встановлена «революційна диктатура пролетаріату», якій характерним буде правління в інтересах робітничого класу. Саме шляхом цієї диктатури у майбутньому держава втратить потребу в існуванні й, як наслідок, буде встановлено комунізм. А поки що народна демократія має полягати в провіді комуністичної партії задля добра робітничої більшості [12, с. 23-24].

Відомий американський політолог й дослідник політичної теорії *Е. Гейвуд* вказує, що однією з проблем теорії демократії є проблема змісту поняття «демократія». Продовжуючи власну думку, дослідник зазначає, що демократія – «це термін, який може означати все, що завгодно, і у результаті не означати нічого» [30, с. 83]. Серед концептуальних інтерпретацій

демократії Е. Гейвуд виділяє наступні: 1) це система, в якій влада належить найбільшій частині суспільства; 2) це правління, яке безпосередньо чи неперервно здійснює сам народ, не потребуючи професійних політиків чи державних службовців; 3) це суспільний лад, який засновано на принципі рівних можливостей і особистих заслуг, на протидію ієрархії й привілеям; 4) це система прийняття рішень, заснована на принципі виявлення волі більшості; 5) це система правління, яка забезпечує права та інтереси меншості, обмежуючи владу більшості; 6) це спосіб зайняття державних посад внаслідок конкурентної боротьби за голоси виборців; 7) це система правління, яка служить інтересам людей незалежно від їхньої участі у політичному житті [42, с. 84].

Українська дослідниця теорії демократії *Тетяна Федорчак* також визначає аксіологічний й раціонально-утилітаристський підходи у тлумаченні демократії. У першому випадку зміст демократії визначається слідуванню загальнолюдським цінностям й притаманним для цього підходу є уявлення про процес демократизації як постійне прагнення до досягнення демократичного ідеалу. Для другого варіанту притаманним є акцентування уваги на трактуванні демократії як найбільш раціональної форми суспільно-державного устрою. Прихильниками даного підходу вважають Н. Лумана і К. Дойча, які вважають демократію як найбільш раціональною формою державного управління не з погляду гуманістичних цінностей, а як найпридатніший спосіб адаптації до зовнішніх умов, можливість збереження та розвитку найкращих соціальних умов для громадян [28, с. 21].

Німецький соціолог та політолог *Берндт Гугенбергер* вказує, що існує два підходи, які вказують як на тлумачення демократії, так і її розуміння в сучасному світовому політологічному дискурсі. Дослідник виводить два підходи: нормативний та емпірико-описовий. У межах першого підходу аналізується й обґрунтовується питання про те, що таке демократія в її ідеальному прояві та чому вона має переваги над іншими формами управління суспільства загалом. Другий підхід натомість загострює увагу на

тому, що таке демократія та як вона функціонує на практиці [9]. Даний підхід разом із попереднім репрезентує ідеалістичний і прагматичний підходи до розуміння демократії, і це є певно умовним поділом, так як і сам автор зазначає, що «нормативісти» послуговуються емпіричними даними політичного життя суспільства; «емпіристи», в свою чергу, намагаються після аналізу емпіричного матеріалу вивести певні абстрактні закономірності функціонування демократії.

Відомий американський політолог і соціолог *Ч. Тіллі*, у свою чергу, виділяє чотири підходи до тлумачення демократії: конституційний, сутнісний, процедурний, орієнтований на процес. Конституційний підхід передбачає розгляд в основному чинних при даному режимі законів відносно політичної діяльності, тобто дає нам можливість зрозуміти формальну складову політичного режиму певної демократії. За сутнісного підходу увага зосереджена на тих умовах життя і політики, які певним режимом підтримуються: чи підтримує даний режим добробут людей, свободу особистості, безпеку, правосуддя на основі справедливості, соціальну рівність, громадський діалог і мирне вирішення конфліктів? Прихильники процедурного підходу визначають, чи можна вважати режим демократичним, виходячи з обмеженого набору засобів здійснення урядової політики (при аналізі демократизму грає велику роль оцінка реальності й достовірності виборів і референдумів як прямих проявів волевиявлення громадян). Натомість репрезентанти останнього, орієнтованого на процес підходу, демонструють чітку відмінність від конституційного, реального та процедурного підходів. Вони встановлюють лише мінімальний набір постійних процесів, необхідних для того, аби класифікувати ситуацію як демократичну [27, с. 25-26].

Так, відомий представник орієнтованого на процес підходу до визначення демократії *Р. Даль* здійснює дослідження феномену демократії, він перш за все описує демократичний процес, за яким існує декілька

критеріїв демократичності політичного процесу. У своїй праці «Про демократію» Р. Даль вказує на наступні критерії:

- 1) ефективна участь (всі політичні актори мають мати рівні та дієві можливості для викладу власних поглядів на сутність певної політики іншим акторам);
- 2) рівне голосування (рівні та реальні можливості голосування, причому усі голоси мають мати однакову силу);
- 3) розуміння, засноване на поінформованості (кожен член політичної спільноти має право на реальне знання про політичні альтернативи та їх наслідки);
- 4) контроль за порядком денним (члени асоціації мають мати ексклюзивні можливості для ухвалення рішень відносно того, які питання і в якому порядку мають бути розглянуті);
- 5) участь повнолітніх (усі резиденти або хоча б більша їх частина, хто досяг повноліття, мають у повному обсязі володіти громадянськими правами, що передбачені попередніми критеріями) [10, с. 41].

Та й сам Ч. Тіллі був прихильником підходу Даля, але в його реформованому варіанті, так як критикував Р. Даля за недоречності у концепції. Ч. Тіллі зазначає, що демократію треба уявляти як процес, що залежить від «детермінованих механізмів, що повторюються, та необхідно групуються у невелику кількість доцільних процесів» [27, с. 40]. Під механізмами дослідник розуміє події, які спричиняють один і той самий необхідний ефект за широкого діапазону обставин, натомість процес автор трактує як комбінації й послідовності механізмів, які виробляють певні визначені результати. Причому найголовнішими серед процесів, які визначають демократичний політичний режим є: інтеграція довіри в публічну політику; ізоляція публічної політики від категоріальної нерівності та ліквідація автономних центрів влади, які використовують методи примусу та насилля [57, с. 345].

Данські дослідники Йорген Мьоллер та Ерік Скаанінг, узагальнюючи різноманітні підходи до демократії, виділяють два види визначень демократії – субстантивні та процедурні. Субстантивні визначення є найбільш вимогливими, оскільки вони акцентують увагу на суті або змісті демократії (іноді навіть розглядаючи її як *modus vivendi*, спосіб життя). Тут часто підкреслюються такі характеристики, як економічний розподіл ресурсів або можливість взяти участь у раціональному обговоренні. Іншими словами, влада повинна розподілятися в суспільстві таким чином, щоб кожен міг брати участь на рівних, що означає, що демократія певною мірою визначається її результатами [63, с. 48].

Натомість процедурна традиція прирівнює демократію до політичного режиму чи політичного методу. Цю традицію можна простежити ще до Макса Вебера та Ганса Кельзена, а також вона була помітною серед англосаксонських політологів у міжвоєнний період. Ці два напрямки об'єдналися - і завершилися - відомим визначенням Йозефа Шумпетера в 1942 р. Як вже зазначалося, Шумпетер представляв демократію як *modus procedendi*, тобто режим, що визначається наявністю певного набору процедур. Перспективу демократії, виявлену Вебером, Кельзенем, Брайсом і Шумпетером, також називають «реалістичним» підходом - прикметник, який сам Шумпетер використовував щодо своєї формули [63, с. 40-46].

Субстантивні та процедурні визначення настільки принципово різні, що немає сенсу розміщувати їх на одній драбині абстракції. Таким чином, перша позиція передбачає, що демократія подається як “що?”. Друга позиція, що тлумачиться як “як?”. У двох словах, якщо демократія визначається за своїм змістом (що?), вона не може бути політичним методом (як?). Тому ми маємо зробити вибір, визначаючи, хто з двох може запропонувати найбільше. Тут доречно зробити заувагу, що вибір між конкуруючими визначеннями не є абстрактною справою, яку можна остаточно визначити за допомогою вільних спекуляцій або просто логіки. Натомість вибір залежить від конкретного питання, про яке йдеться (питання дослідження академічною

мовою). Субстантивні визначення, безумовно, є кращими в деяких дослідженнях; наприклад, аналіз демократичної участі або, можливо, спроби описати демократичний ідеал.

В інших випадках процесуальні визначення можуть запропонувати більше. У зв'язку з цим можна підкреслити кілька факторів. По-перше, існує значна згода щодо того, які аспекти слід включати та виключати, коли йдеться про реалістичне визначення Шумпетера. По-друге, перевага таких визначень полягає у тому, що вони містять порівняно мало визначальних характеристик. Це відкриває шлях для перевірки того, чи є характеристики, викладені у субстантивних визначеннях, такі як культурні, соціальні чи економічні риси, причинами чи наслідками демократії. Якщо, скажімо, економічна рівність за визначенням є частиною демократії, ми не можемо дослідити, чи існує позитивний зв'язок між економічною рівністю та демократією.

Нарешті, важливий більш прагматичний аргумент. Оскільки процедурні визначення є реалістичними, оцінити, чи є дана країна демократичною, відносно просто. Справді, згідно Гільермо, цей прикметник просто означає, що ми маємо справу з «атрибутами, відсутність чи існування яких ми можемо оцінити емпірично». Коротше кажучи, процедурні визначення дають можливість операціоналізувати і виміряти демократію в багатьох випадках без надмірних проблем невизначеності [63, с. 45], [65].

Інша справа з субстантивними визначеннями, де ми часто блукаємо у темряві, як тільки переходимо від теоретичних роздумів до реального світу. Бо якщо демократія - це, скажімо, форма обговорення, що реалізує загальне благо, хто може з певністю визначити, наскільки демократичною є певна дана держава? Так само, якщо всі відповідні ресурси мають бути розподілені порівну, то де саме ми проводимо межу між демократією та недемократією, і як ми можемо порівняти у декількох державах?

Характерно, що більшість спроб пояснити демократію та демократизацію за допомогою порівняльних аналізів вибирають розширений

варіант формули Шумпетера. Якщо в цих аналізах взагалі згадуються субстантивні визначення, лише шляхом вступного концептуального обговорення. Як тільки емпіричний матеріал вводиться в дію, в першу чергу застосовується процедурна формула і відповідно - процедурні визначення. Ми дотримуємося цієї практики. Але вибір процедурного визначення - це лише перший крок. Бо навіть під заголовком *modus procedendi* можна розмістити кілька різних властивостей, тим самим діючи на декількох рівнях абстракції.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИМІРЮВАННЯ ДЕМОКРАТІЇ

З різних причин дослідникам та політикам часто треба оцінювати, якою мірою та чи інша держава є демократією і чи є нею взагалі. У соціальних науках намагання перевірити гіпотези про те, що більш розвинена демократія означає більше рівності, більше економічного процвітання та менше конфліктів, потребує використання кількісних оцінок демократичності. Політики, які готові надавати економічну допомогу в залежності від ступеня демократичності держави або такі, що встановлюють критерії відповідності певним стандартам демократичного управління (governance) як умови участі в перемовинах щодо приєднання до ЄС, також потребують в оцінках, які б дозволили б їм судити, чи є визначена держава демократією, або ні, або які держави є більш демократичними, ніж інші.

Демократизацію можна розуміти як заміну недемократичної політичної системи на демократичну або ж як процес перетворення (трансформації) політичної системи в більш демократичну – незалежно від того, чи потрібну цю систему віднести до демократій, автократій або проміжному типу [31, с. 278], [11, с. 67]. Хоча з першого погляду може здаватися, що ці два визначення по-різному відображають одне й те саме, у дійсності вони виражають фундаментальні відмінності в способах концептуалізації демократії. Перше визначення демократизації, яке відображає заміну режиму одного типу на інший, базується на категоріальній концепції демократії. Дуже часто ця дихотомічна за своєю суттю концепція відображає чи є держава демократією, або ні. Друге ж визначення відображає градаційну концепцію демократії, яка дає можливість розташувати держави в континуумі від більш демократичних до менш демократичних.

Незалежно від того, яке з цих двох визначень використовують дослідники, кожний, хто бажає порівнювати демократію та демократизацію в різних державах чи на систематичній основі досліджувати причини та наслідки демократії, потребує в певному способі вимірювання, яке б

дозволило визначити, якою мірою політична система є демократичною, і чи є такою взагалі. Так як демократію неможливо виміряти безпосередньо, як наприклад, національних дохід, для досягнення вищезазначеної мети необхідні індикатори [4], [5].

Італійський політолог Джованні Сарторі притримувався думки, що політичні системи – це «відмежовані цілісності», про які необхідно судити належним чином. Як про людину можна сказати, що вона або жива, або мертва, одружена або ні, так і політичні системи Сарторі вважає, що можна класифікувати на демократичні та недемократичні, без будь-яких проміжних категорій [12, с. 508]. Цю позицію розділяє Адам Пшеворський та його колеги [68, с. 170], коли використали у своїй спробі виміряти демократію дихотомічний аспект. У відповідності до мінімалістської моделлю демократії Й. Шумпетера вони визначають демократію «як режим, в якому державні посади займаються шляхом конкурентних виборів». Під «державними посадами» розуміються позиції у виконавчій та законодавчій гілках влади, а «конкурентність» передбачає, що більш ніж одна партія має хоча б теоретичний шанс перемогти на виборах.

Велика кількість дослідників не погоджуються з тим, що демократії можуть або мають класифікуватися на основі такого простого, бінарного поділу. З точки зору понятійної логіки сприйняття демократії як «сортального концепту», тобто концепту який кожному політичному систему дозволяє віднести або до демократичної, або до недемократичної, не є цілком переконливим. Елді Хайленд стверджує, що «шкальний концепт», який передбачає градаційну характеристику, має не менше право на існування [57, с. 289]. Такий концепт дозволяє розмістити будь-яку політичну систему на шкалі «більшої або меншої» демократії. Шкальний підхід використовував Р. Даль, коли він визначав п'ять критеріїв демократичного процесу. Причому ці критерії однозначно виходили за рамки мінімалістського визначення демократії, яке було описано вище. Але вони не стільки являють собою

мінімальні вимоги, скільки формулюють ідеальний стандарт, за яким можна оцінювати реальні політичні системи. Останні значно різняться за ступенем відповідності цим критеріям. Шкальний підхід, який використовує Кеннет Боллен [36], визначає демократію як «ступінь того, наскільки мінімізується політична влада еліти та максимізується політична влада інших громадян». Таке визначення передбачає континуум між двома ідеальними точками: в одній з них вся влада сконцентрована в руках монарха або диктатора, а в іншій – в руках населення. Кожна держава може бути локалізована в цьому континуумі.

На основі якого критерія можна надати перевагу шкальному або бінарному підходу до демократії? Треба враховувати, що ця концептуальна проблема виникає в контексті задачі вимірювання демократії – задачі, для успішного вирішення якої необхідне операціоналізоване поняття. У цілому, такі поняття мають характеризуватися двома властивостями. По-перше, операціоналізація має дозволити нам вимірювати саме те, що ми прагнемо. У методології соціальних наук ця властивість називається валідність і включає ступінь корисності поняття при вирішенні цікавих дослідницьких проблем (конструктна валідність). По-друге, операціоналізовані поняття мають дозволити нам класифікувати і «кодувати» держави, тобто увідповіднити з ними елементи нашої класифікації або точки шкали з мінімальною похибкою. Наприклад, такі поняття мають мінімізувати число випадків, у який ми класифікуємо державу як демократичну, а вона насправді такою не є, і навпаки. Ця властивість називається надійність. У соціальних науках корисно спочатку обговорити питання концептуалізації та починати операціоналізацію та вимірювання тільки після того, як поняття точно визначено. У випадку демократії, однак, дискусії про визначення поняття і задача знаходження адекватних способів вимірювання майже завжди переплетені. Наприклад, Пшеворський та його колеги [68, с. 169] стверджують, що помилки кодування зводяться до мінімуму при

використанні бінарного концепта. Боллен [37], навпаки, вважає, що будь-яке вимірювання демократії стає більш точним, чим більше є градуйованою шкала.

На практиці вибір між дихотомією та шкалою часто робиться швидше з прагматичних, чим з логічних міркувань. Порівнюючи корисність використання в дослідженнях різних концептуалізацій, Захарія Елкінс [49] виокремив декілька переваг шкального підходу. Наприклад, шкальне вимірювання дозволяє виявити цікаві причинно-наслідкові зв'язки між типом режиму та воєнним конфліктом, причому при використанні дихотомічного підходу ці б зв'язки залишилися непоміченими. Девід Кольєр та Роберт Едкок пропонують побачити в необхідності вибору підходу до операціоналізації ще один дослідницький інструмент: цей вибір може робитися в залежності від дослідницького питання. Вони рекомендують використовувати дихотомії, коли демократизація трактується як «конкретна та обмежена подія», у той час як шкальний підхід корисний в інших контекстах [40]. Іншими словами, відповідь на запитання «Що таке демократія?» варто шукати, враховуючи причини, з яких дане питання взагалі було поставлене. Гнучкість підходу, яка пропонується даною рекомендацією, є привабливою, однак вона має ціну, так як ставить визначення поняття в залежність від того, у чому дослідник зацікавлений у відповідному явищі.

Альтернативний підхід, який дозволяє не погрузнути в дебатах про те, як саме слід трактувати демократію – як дихотомічну або градаційну категорію, полягає у використанні шкального підходу тільки до тих держав, які вже класифіковані як демократії. Ця двокрокова стратегія знаходить підтримку в Сарторі. На першому кроці режими мають бути розподілені на демократичні та недемократичні, а на другому до держав, які віднесені до демократичних, можна використати набір критеріїв для вимірювання ступені їхньої демократичності [12, с. 560]. Пшеворський погоджується, що з тим, що

режими, які задовольняють мінімальний критерій демократії (конкурентні вибори при заміщенні державних посад), можуть бути далі оцінені як «більше» чи «менше» демократичні. Якщо, наприклад, у більшості людей немає сумнівів з приводу демократичності Німеччини та Великобританії, це не означає, що ніхто не буде наполягати на меншій демократичності другої з перерахованих вище держав, так як мажоритарна виборча система в один тур даремно «втрачає» величезну кількість голосів, тим самим обмежуючи ефективну можливість громадян впливати на визначення складу парламенту. Але Сарторі та Пшеворський залишаються категоричними противниками ідея застосовувати концептуалізацію демократії до держав, які не задовольняють мініальному критерію демократичності.

Кеннет Боллен та Роберт Джекмен [36], навпаки, стверджують, що шкальний підхід можна застосовувати завжди, навіть до держав, які не відповідають статусу консолідованих демократій. Наприклад, у 1960-х роках ані Мексика, ані Іспанія не могли рахуватися сталими демократіями, однак Боллен та Джекман підкреслюють, що рівень політичної конкуренції, а тому і демократичності, у Мексиці був вищим, ніж в Іспанії. Спираючись на статистичний аналіз валідності та надійності дихотомічної та шкальної градацій, Елкінс [49] погоджується з тим, що «пошук рис демократії в імовірно недемократичних режимах має сенс як з теоретичної, так і з методологічної точки зору». Сама ідея про те, що ми можемо зафіксувати різні ступені демократичності недемократичних режимів, може здатися явним протиріччям. Однак, як підкреслювалося в попередньому розділі, не всі автократії однакові. Вони значно розрізняються за механізмами відбору правителів, за способами консолідації і утримування лідерами влади, за інтенсивністю політичної мобілізації та терпимості до політичної участі громадян та навіть за тим, чи проводяться вибори взагалі або ні. Якщо суть демократії полягає в підзвітності правителів населенню, то твердження про

те, що плебісцитарна автократія більш демократична, ніж автократія, в якій відсутні будь-які ознаки підзвітності, не є безглуздом.

Ми можемо прийняти за операційне визначення демократії як політичної системи, в якій влада підзвітна населенню через участь в регулярних виборах. У той час як дане визначення враховує лише один аспект – підзвітність, багато теоретиків демократії вказують на її багатоаспектну природу. Роберт Даль вказав на два аспекти демократичного правління: участь громадян в політичному процесі та конкуренцію між політичними групами за заміщення посад. У подальшому він конкретизував зміст цих ознак і сформулював п'ять критеріїв демократичного процесу: ефективна участь, рівність при голосуванні, освічене розуміння, контроль над порядком денним та включеність. У випадку, якщо ці критерії задоволені, мають місце, як стверджував Даль, наступні сім інституційних гарантій [10, с. 179]:

- 1) Виборні політичні посадові особи.
- 2) Вільні та чесні вибори.
- 3) Інклюзивне виборче право (право голосу надається всім або майже всім дорослим громадянам).
- 4) Право бути обраним на державні посади.
- 5) Свобода виразу думок, поглядів та ідей.
- 6) Альтернативні джерела інформації.
- 7) Автономія асоціацій (свобода створення організацій).

З цієї точки зору відносно простий концепт демократії вміщує декілька аспектів, які, у свою чергу, передбачають наявність ще більшої кількості інституціональних гарантій. Цей багатовимірний погляд на демократію отримало широке визнання серед дослідників, які займаються її вимірюванням. Деякі вчені безпосередньо спираючись на концепцію Дала і для вимірювання демократії приймають в якості базових характеристик конкуренцію та участь. Сказане цілком справедливо для, наприклад, для

індексу демократизації Тату Ванханена [74]. Індекс політичної демократії Боллена [36] також заснований на роботах Даля, однак замість показника участі Боллен використовує показники «політичної суверенності» та «політичної свободи». Під першим розуміється передусім чесні та вільні вибори, а другий приблизно відповідає поняттю конкуренції, як воно розуміється Далем. Інші підходи також часто приймають за основу два аспекти демократії, але потім або скорочують їх до одного, або, навпаки, розширюють поняття демократії до більшої кількості аспектів. Так, шкала поліархії Майкла Коппейджа та Вольфнга Райніке [43] хоча і містить термін з двоаспектної концепції Даля, але враховує тільки конкуренцію. Пшеворський та авторський колектив [68] концептуалізують демократію на основі одного аспекту – конкуренцію за заміщенням посад.

Інший підхід застосовує Марк Гасіоровський. Його індекс демократії складається з трьох показників: конкуренції, участі й гарантії громадянських свобод, необхідних для захисту перших двох згаданих ознак. Згідно з Гасіоровським [53] режим є демократичним, якщо «1) між індивідами й організованими групами існує висока, регулярна, заснована на яasnих правилах та виключаюча застосування сили конкуренція за всі значимі державні посади; 2) при виборі лідера й політичного курсу має місце широка політична участь, яка охоплює усі великі соціальні групи (дорослих громадян); 3) рівень дотримання громадянських і політичних свобод є достатнім для того, щоб гарантувати повноцінність політичної конкуренції та участі».

На себе звертає увагу відповідність між цією центральною роллю громадянських та політичних свобод й верховенством права як необхідної передумови повноцінної демократичної держави.

Деякі з найбільш використовуваних індексів демократії засновані на багатовимірному погляді. Наприклад, індекс Polity IV Монті Маршалла та

Кейта Джаггерса включає три інституціональних аспекти, або «патерна влади», які організовують політичний процес в сучасних державах:

- 1) спосіб (процес) відбору осіб для заміщення державних посад («рекрутування до виконавчих органів»);
- 2) ступінь можливого впливу основної маси населення на політичні еліти на регулярній основі («політична конкуренція та опозиція»);
- 3) характер відносин між виконавчою гілкою влади та іншими елементами політичної системи («ступінь незалежності виконавчої влади») [62].

Популярний індекс організації Freedom House націлений на вимірювання політичних прав і громадянських свобод як двох всеохоплюючих аспектів, що складається з ряду субкомпонентів. Політичні права розглядаються як права, що дозволяють людям «вільно голосувати за певні альтернативи в рамках легітимних виборів, змагатися за заміщення державних посад, вступати до політичних партій та організацій і вибирати представників, які реально беруть участь у визначенні політичного курсу і підзвітності електорату» [51]. Показник політичних прав складається з трьох субкомпонентів електорального процесу: політичного плюралізму, участі, а також функціонування уряду. Показник громадянських свобод включає свободу слова, переконань, виразу думок, права, які стосуються асоціацій та організацій, верховенство закону, особисту автономію та індивідуальні права. Більшість з цих субкомпонентів відповідає класичним ліберальним принципам, але останній містить також гарантію особистої безпеки, соціально-економічні права, відсутність значної соціально-економічної нерівності, права власності та права на мирне життя (freedom from war).

Індекс Freedom House критикують за «перевантаження» поняття демократії великою кількістю характеристик, які так чи інакше пов'язані з демократією, але в дійсності є аспектами політичного лібералізму, соціальної

справедливості та безпеки і не мають змішуватися з ознаками демократії як характеристики політичного процесу [51]. Це розрізнення надзвичайно важливе. Демократія стосується підзвітності правителів громадянам, а лібералізм – мінімізації ступені державного свавілля та втручання в життя людей (незалежно від того, наскільки підзвітною є держава). Більшість основних для класичного лібералізму принципів (передусім верховенство права, свобода пересування, асоціацій та виразу думок) є передумовами демократії: важко уявити нормально функціонуючий демократичний режим без вище перерахованих характеристик. Більше того, у цілому демократії у набагато більшому ступені, ніж автократії, підтримують та охороняють дані принципи, доповнюючи згадуваний список принципом *habeas corpus*, недоторканістю приватного житла та переписки, правом на чесний та справедливий суд за раніше ухваленими законами та свободою совісті й віросповідання [11, с. 470]. Але немає нічого, що б заважало і автократіям дотримуватися певних ліберальних принципів, і багато недемократичних режимів, від Великої Британії в 19 ст. до сучасного Сінгапуру, захищали їх не меншою мірою, ніж інші демократії. Окрім того, ніщо не заважає демократіям помітно втручатися в приватне життя громадян. У багатьох демократіях, які є нерідко зразковими, існують надзвичайно детальні приписи про те, що і де дорослим громадянам дозволено пити та палити (Велика Британія, США) або в які кольори громадянам слід фарбувати будинки (Німеччина). В останні роки демократичні уряди Сполученого Королівства та США неодноразово намагалися припинити або значно звужити право апеляції до *habeas corpus* – принципу, який є наріжним для ліберальної традиції. Але хоча спостережувана у багатьох демократіях практика обмеження свобод громадян організовувати своє приватне життя за їх бажанням і розумінням можливо і робить ці режими менш ліберальними, але вона не робить їх менш демократичними.

Через ті самі причини не потрібно вважати аспектом демократії більшість прав людини. Деякі з них, як, наприклад, свобода слова та зібрань, без сумніву, є необхідними ознаками демократії. Крім того, за демократії права людини дотримуються, як правило, більшою мірою ніж при автократії. Але зовсім інша справа – трактувати права людини як одну з визначальних рис демократичного режиму. Поняття демократії визначає деякий спосіб ухвалення політичних рішень з приводу зобов'язальних правил або розподілу витрат та вигоди. Хоча є деяка спокуса додати сюди ряд інших ознак, цілком бажаних і таких, що часто зустрічаються в демократіях (наприклад, багатство, стабільність, рівність, права людини), все ж таки важливо розрізнити демократії, з одного боку, та фактори, які можуть бути її причинами та наслідками – з іншого [11, с. 79-80].

Філіп Шміттер та Террі Лінн Карл [71] називають ще чотири чинники, які часто (але помилково) асоціюють з демократією завдяки своїй політично нормативній конотації. По-перше, демократія не передбачає обов'язкову економічну ефективність та економічне зростання. Можливо, у середньому демократії економічно більш успішні, ніж недемократичні держави, але існують також серйозні аргументи на користь того, що для стабільних демократій є притаманний «інституційний склероз», оскільки впливові соціальні групи сприяють неефективному розподілу і тим самим гальмують економічний розвиток в умовах капіталістичного устрою [71]. Щонайменше це вказує на дуже цікаві механізми взаємодії політики та економіки, які заслуговують стати предметом дослідження.

По-друге, демократія як така ще не означає політичної чи адміністративної ефективності. Як підкреслює Шміттер та Карл, здатність ухвалювати та реалізовувати рішення в демократіях може навіть бути нижчою, ніж за диктатури, де число осіб, які ухвалюють політичні рішення, менше. З впевненістю можна говорити про те, що демократії є схильними до тих самих проблем та ірраціональних тенденцій, якими страждають всі

методи агрегування індивідуальних преференцій у колективні, якщо тільки не йде мова про диктатуру або підкидання монети [71].

По-третє, демократія не передбачає обов'язкову внутрішню стабільність чи громадянський мир. Хоча демократичні інститути та процедури можуть спрямовувати конфлікти та прояви невдоволення в цивілізоване русло и у відповідний спосіб їх вирішувати, громадянські сутички у Франції, Північній Ірландії та Іспанії слугують нагадуванням тому, що навіть консолідовані демократичні інститути не здатні повною мірою попередити агресію зі сторони населення або забезпечити поміркованість влади.

По-четверте, політична свобода не тотожна свободі економічній. Демократія відмінна від капіталізму, і вона однозначно не означає «малого держави». Право брати участь в колективному ухваленні рішень не виключає право на приватну власність. Політична лібералізація, тобто демонтаж автократичного режиму, не містить у своїй дефініції економічної лібералізації, себто скорочення державного втручання до економіки. Демократизації можуть сприяти ліквідація тарифних та інших торгових бар'єрів, приватизація державних підприємств, відмова від контролю за цінами чи валютними обмеженнями, зниження податкового навантаження чи скорочення державних субсидій виробникам. Але всього цього може і не бути: протягом більшої частини повоєнного періоду у всіх розвинених індустріальних демократіях через демократичні інститути артикулювалися вимоги про розширення держави загального добробуту, підвищення рівня участі держави в економіці та застосування превентивних макроекономічних заходів [71].

Отже, важливо не змішувати демократію з позитивними чинниками, які їй часто притаманні. Демократія – це політична система, в якій уряд підзвітний громадянам; ця підзвітність здійснюється шляхом вільних та чесних виборів. У той же час, демократія не є:

- 1) соціально-економічною рівністю;
- 2) капіталізмом;
- 3) «малим урядом»;
- 4) правом власності;
- 5) економічною ефективністю та економічним зростанням;
- 6) політичною та адміністративною ефективністю;
- 7) свободою совісті та віросповідання;
- 8) стабільністю;
- 9) миром або станом відсутності війни.

Звідси якщо робити висновок про вищезазначені факти, то необхідними умовами демократії є:

- 1) право голосу мають усі або майже усі дорослі громадяни;
- 2) право бути обраним мають всі або майже всі дорослі громадяни;
- 3) свобода асоціацій;
- 4) свобода виразу думок, ідей, позицій;
- 5) свобода преси.

Визначивши, логічну структуру поняття, його ключові аспекти, дослідники зіштовхуються з проблемою: більшу частину цих аспектів демократії важко спостерігати. Більше того, деякі з них можуть зовсім не піддаватися безпосередньому вимірюванню. У цій ситуації потрібно віднайти індикатори, які пов'язані з досліджуваним нами поняттям або його аспектом не випадковим чином. Саме на цій стадії стає вже релевантним згадуваний вище критерій валідності. Щоб знайти валідний індикатор поняття, ми маємо мінімізувати розрив між індикатором і поняттям [1]. Як правило, ця задача тим важча, чим абстрактнішим є концепт. Виявлення потрібних індикаторів полегшується, якщо визначені аспекти демократії, і дослідники, які працюють в області демократії та дослідження процесу демократизації, дуже винахідливі.

Імовірно, найпростішу стратегію виділення індикаторів запропонував Тату Ванханен. Він стверджує, що два базових аспекти демократії, які використовуються в його індексі демократії, - конкуренція та участь - , легко фіксуються офіційними даними про вибори. Застосований ним індикатор конкуренції – це сума часток голосів партій, що зазнали поразки, та незалежних кандидатів (або, якщо ці дані недоступні, - сума часток їхніх місць в парламенті). Індикатор участі є показником явки на виборах, який визначається як частка населення, що проголосувала на виборах. Ванханен підкреслює, що сильна сторона цих показників полягає в їхній опорі на офіційну електоральну статистику, а такі дані, як правило, точні та надійні. Тим самим експертне оцінювання стає непотрібним (Ванханен вважає, що воно більш схильно до помилок та неточностей, ніж офіційні статистичні дані).

Адам Пшеворський та його співавтори менше схильні покладатися на вже наявні дані. Замість цього вони кодують держави, приписуючи кожній з них статус або демократичної, або недемократичної. Однак операції, завдяки яким це кодування виходить, досить прості, та Пшеворський та його співавтори надають їхній точний опис. Державі надається статус демократичної, тільки якщо глава виконавчої гілки влади і законодавчий орган влади обираються на конкурентній основі. Зрозуміло, що ця вимога дотримується, якщо лідер, який до того був чинним, або партія, яка мала більшість, програють вибори і передають владу у демократичний спосіб іншим елітам, однак ситуація ускладнюється, якщо лідер або партія перемагають на виборах два і більше рази поспіль. Пшеворський разом з колегами зробили уточнення: демократичною є та держава, в якій влада змінилася внаслідок виборів. Хоча в деяких державах, наприклад, в Японії до 1993 р., зміна влади, яка остаточно розвіяла б підозри про те, що політики можуть «засидітися» на своїй посадах, відбувалася дуже довго. Пшеворський

та його співавтори надали перевагу принципу «презумпції недемократичності» [68].

Але більшість індикаторів демократії засновані головним чином на експертному кодуванні, тобто або на інтерпретації конституцій або суб'єктивних оцінках політичної ситуації в державі у відповідності до інформацією з ЗМІ, або оцінок, які надані людьми, що є знайомим з ситуацією чи безпосередньо досліджують політику конкретної держави. Приклад такого індексу – База даних про зміни політичних режимів (Political Regime Change Dataset) Гасіоровськи. Він класифікує кожну державу окремо, спираючись на різні кейси та історичні джерела. Хоча поняття демократії, яке використовує Гасіоровськи, включає три різних аспекти, але окремих індикаторів для виявлення кожного з аспектів у методології дослідника не передбачено [53]. Боллен [36], навпаки, ідентифікує три окремих індикатора для кожного з двох виділених ним аспектів демократії. «Політична свобода» вимірюється шляхом свободи преси, сили опозиції та жорсткості державних санкцій (level of governmental sanctions), а інший аспект, «політичний суверенітет», - шляхом чесності виборів та відкритості процедур відбору до органів виконавчої та законодавчої влади. Як і більшість інших дослідників, що спираються під час конструювання індексів на суб'єктивне оцінювання, Боллен використовує вже заковані дані, головним чином ряд «політичних змінних» з «Cross National Time-Series Data Archive» Артура Бенкса. Важливе вдосконалення було зроблено в шкалі поліархії Коппеджа і Райніке: у ній використано декілька варіантів кодування та проведені тести на їх відповідність один одному, на міжкодувальну надійність (intercoder reliability).

Такі тести пропонуються також групою дослідників, які створили індекс Polity IV, які також дуже детально описали правила кодування. У цьому індексі три аспекти демократії розбиваються на шість субкомпонентів, або «компонентних змінних», які слугують індикаторами для кодування.

Саме кодування спирається на історичні джерела, включаючи конституції держав, а також на академічні публікації експертів, які працюють у визначеній державі.

Індекс Freedom House використовує від трьох до чотирьох індикаторів для кожного з аспектів. Для проставлення державам балів автори індексу використовують широке коло джерел, включаючи іноземні та внутрішні новинні повідомлення, публікації недержавних організацій, доповіді академічних структур та аналітичних центрів (think tanks), а також особисті професійні контакти. Більша частина індикаторів Freedom House для аспекту політичної свободи перетинається з індикаторами, які використовуються в інших дослідницьких проєктах. Однак валідність деяких з таких індикаторів, наприклад, відсутність «економічної олігархії» чи відсутність обмежень щодо політичного вибору громадян зі сторони «релігійних ієрархій», щонайменше викликає сумнів, рівно як і включення до індексу оцінок повноти наділення політичними правами та електоральними можливостями етнічних, сексуальних, релігійних меншин та людей з інвалідністю [17]. Ці проблеми тільки погіршуються в аспекті громадянських свобод, так як вже згадуване включення до нього соціально-економічних праві гарантій особистої безпеки породжує показники, які мають мало чого спільного з демократією як процедурою ухвалення політичних рішень. Щоб сумувати, як різні поняття, аспекти та індикатори демократії співвідносять одне з одним в проєктах, які найчастіше використовують дослідники, можна використати наступну таблицю.

Таблиця 1. Вимірювання демократії: основні школи та методики

Дослідник (дослідники)	Поняття демократії	Аспекти	Індикатори
Кеннет Боллен	Градаційне	● політичний суверенітет;	● свобода преси; ● свобода організації

		● політична свобода;	опозиції; ● державні санкції; ● чесність виборів; ● відбір до органи законодавчої влади; ● відбір до органів виконавчої влади;
Адам Пшеворський та співавтори	Дихотомічне	● конкуренція за державні посади;	● вибори до органів законодавчої влади; ● вибори до органів виконавчої влади;
Тату Ванханен	Градаційне	● конкуренція; ● участь;	● загальна частка голосів / місць, не отриманих партією, що перемогла; ● явка на виборах;
Майкл Коппедж та Вольфанг Райніке	Градаційне	● конкуренція;	● вільні та чесні вибори; ● свобода створення організацій; ● свобода думки; ● плюралізм в ЗМІ;
Марк Гасіоровські	Градаційне	● конкуренція; ● участь; ● громадянські свободи	немає окремих індикаторів
Freedom House	Градаційне	<i>Політичні права:</i> ● електоральний	● вибори до органів виконавчої влади;

		процес; ● політичний плюралізм; ● участь	● вибори до органів законодавчої влади; ● чесні вибори; ● плюралізм політичних партій; ● сильна опозиція; ● свобода від домінування військових, іноземних сил, тоталітарних партій, релігійних ієрархій, економічних олігархій або інших сильних груп; ● повний набір політичних прав для меншин; ● контроль над порядком денним зі сторони обраних офіційних осіб; ● свобода від широко розповсюдженої корупції; ● відкрите і прозоре здійснення влади урядом; ● альтернативні джерела інформації;

		<i>Громадянські свободи:</i> ● Свобода переконань та ідей; ● Права організацій та асоціацій; ● верховенство закону; ● особиста автономія та індивідуальні права	● свобода совісті та віросповідання; ● академічні свободи та свобода системи освіти; ● свобода слова та суджень; ● свобода зібрань; ● свобода асоціацій; ● свобода створення профспілок та перемовин між підприємцями та профспілками; ● незалежність судової системи; ● верховенство закону; ● захист від політичного терору; ● свобода від війни та заколотів; ● свобода від дискримінації; ● свобода обирати місце проживання, місце роботи, свобода пересування і свобода в сфері здобуття освіти;

			● захист приватної власності; ● особисті соціальні свободи (включаючи гендерну рівність, свободу сімейного вибору); ● рівність можливостей та відсутність економічної експлуатації;
Polity IV	Градаційне	● політична конкуренція та опозиція; ● спосіб рекрутування до органів виконавчої влади; ● незалежність виконавчої влади;	● регулювання участі; ● конкурентність участі; ● регулювання способів заміщення найвищої державної посади у виконавчій гілці влади; ● відкритість рекрутування до органів виконавчої влади; ● обмеження, накладені на виконавчу владу;
V-Dem Institute	Градаційне	● чесні та конкурентні вибори; ● особиста автономія та	● альтернативні, вільні та конкурентні вибори на всій рівнях здійснення державної та місцевої влади;

		індивідуальні права; ● політична участь; ● рівність можливостей; ● захист прав меншості;	● усі дорослі громадяни держави мають право голосу; ● свобода асоціацій; ● свобода преси; ● якісна освіта; ● якість бюрократії; ● (усього 447 найменувань)

За очевидним винятком одномірної шкали Гасіоровськи, індикатори, які використовуються для вимірювання багатоаспектного поняття «демократія», повинні бути агреговані в єдиний показник, що відображає ступінь демократичності держави. Спосіб агрегування індикаторів може мати значення не менше від їхнього змісту. Необхідність створення композитного індексу з окремих індикаторів та аспектів порушує важливі питання про те, чи ці компоненти індексу співвідносяться одне з одним. Чи є одні аспекти важливіші за інші? Чи є необхідним для визнання системи більш демократичною, щоб усі аспекти демократії були виражені хоча б в деякою мінімальною мірою?

Пшевдорський та співавтори припускають, що обидва запропоновані ними критерії - конкуренція на виборах до законодавчого органу та на виборах до виконавчої влади - мають бути задоволені, щоб держава була визнана демократією. У схожий спосіб Ванханен надає обом аспектам свого індексу - участі та конкуренції - рівне значення і не надає можливості їх взаємної компенсації. Щоб застосувати ці правила при агрегуванні індикаторів, Ванханен просто перемножує два показники і потім ділить добуток на 100, у результаті отримуючи шкалу від 0 до 50. Згодом він визначає три порогових значення, кожне з яких, щоб держава була віднесена до демократичної, має бути подолано. Згідно з правилом Ванханена, держава

може вважатися демократичною, якщо сума часток голосів або місць, отриманих опозиційними партіями, не менше 30 % (конкуренція), якщо в голосуванні взяли участь не менше 10 % усього населення (участь) і якщо комбінований індекс демократії має значення 5 і більше.

Шкала автократії і демократії Polity IV формується у результаті сумування балів за різними субкомпонентами; вона має 21 поділок із значеннями, які варіюються від - 10 до + 10, де від'ємні значення вказують на те, що режим є автократичним. Хоча цей спосіб агрегування на перший погляд здається природним та адекватним, у дійсності він піддається критиці [18]. Індикатори мають різну вагу, оскільки довжини відповідних їм шкал різні. Незважаючи на те, що практика присвоєння ваги може розглядатися як цілком допустимий спосіб врахування більшої значущості одних індикаторів у порівнянні з іншими, Маршалл і Джангерс [62] не дають обраним ними вагам ніякого обґрунтування. Державі присвоюється статус повноцінної демократії, якщо вона набирає +7 і більше балів. Держави, розташовані +1 та +6, визнаються “частково демократичними”. Автори Polity IV не пояснюють, чому держави з балом +7 є демократичною, а держава з балом +6 - ні.

Індекс Freedom House використовує більш простий спосіб агрегування. Початкові бали є результатом сумування оцінок за кожним індикатором, а після цього переводяться в категорії на шкалі від 1 до 7 відповідно до правила, зафіксованому в спеціальній таблиці. Але і цей, як спершу здається, простий метод був підданий критиці, не в останню чергу тому, що обраний спосіб агрегування знаходиться поза теоретичним обґрунтуванням. Більше того, враховуючи зміст усієї множини різних індикаторів, присвоєння їм різної ваги, яке є наслідком агрегування через додавання, може бути не повністю адекватним [21]. Коли державам присвоюються значення на шкалі від 1 до 7, дослідники Freedom House визначають бал 2,5 за аспектом політичних прав як граничний: тільки держави, які отримали бал менше зазначеного, визнаються ліберальними демократіями (статус “вільна”).

Держави з балами від 3 до 5 розглядаються як “частково вільні”, а з балами від 5,5 - як “невільні”. І знову те, чому саме ці бали обрані у якості граничних, залишається без пояснення [11, с. 93].

У світлі проблем і цілого спектру можливостей, з якими пов'язано агрегування індикаторів різних аспектів демократії в єдину шкалу, деякі дослідники віддали перевагу “мінімалістській” стратегії, яка полягає в тому, щоб відібрати для процедури агрегування лише декілька з наявних індикаторів. Деякі вчені операціоналізують демократію лише за допомогою одного індикатора, розглядаючи підходи, засновані на великій кількості індикаторів, як недостатньо надійні [7]. Але і ця практика відкрита для критики. Оскільки більшість дослідників погоджуються з тим, що демократія - багатоаспектне явище, маловірогідно, що один індикатор зможе надати її валідну та, що важливо, надійну оцінку.

РОЗДІЛ 3. ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ КОНСОЛІДАЦІЇ СУЧАСНИХ ДЕМОКРАТІЙ

Протягом ХХ століття ідея демократії стала одним з ключових елементів глобального публічного дискурсу, ставши основою формування і критерієм політичної легітимності в сучасну епоху. Більшість політичних режимів сучасного світу можна віднести до демократій, більш того, на рівні змісту публічної риторики представників політико-адміністративної еліти і змісту суспільно-політичного дискурсу переважна більшість держав розділяє демократичні ідеали. Однак повсюдне поширення демократичної ідеї не привело до однозначного успіху демократичної практики. Результати демократичних хвиль залишаються досить тендітними і уразливими по всьому світу, супроводжуючись демократичними відкатами. Такі проблеми як корупція, непрозорість процесу прийняття політичних рішень, ієрархічний розподіл влади і падіння інтересу виборця до виборів притаманні багатьом з демократичних держав, проте процес поширення демократичної хвилі знаходиться на сучасному етапі в глибокій кризі, пов'язаному, в тому числі, з переважно невдалими спробами побудови демократичних режимів в державах Північної Африки і на Близькому Сході в ході Арабської весни, в яких багато дослідників бачать практику «кольорових революцій» і зміни політичних еліт [11, с. 154].

Поширення сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у другій половині ХХ - початку ХХІ ст. стало одночасно і виразом успіху економічного і науково-технічного розвитку демократичних країн, і нездатності за допомогою одного лише цього інструментарію стійко поширити демократію по всьому світу. Вони зіграли важливу роль в демократизації країн Східної Європи, пострадянського простору і частково країн Близького Сходу, дозволили консолідувати західні демократії в умовах нових викликів і загроз постбіполярної епохи, проте самі по собі ІКТ все більше стали приватизуватися великим капіталом і контролюватися

державною владою, що обмежують або стискають публічну сферу як сферу громадської участі в процесах прийняття політичних рішень.

Розвиток мережі інтернет стало розглядатися багатьма дослідниками як напрямок подолання дефіциту публічності і зміцнення ролі публічної сфери, самостійність якої поступово знижувалася в епоху радіо і телебачення. Більш того, поширення радіо і телебачення протягом ХХ століття сприяло розпаду публічної сфери на більшість некритичних споживачів масової культури і меншість раціонально мислячих індивідів, що створюють обмежений простір публічної участі. Виникнення мережі інтернет забезпечило функціонування глобальної і практично миттєвої системи двосторонньої комунікації з відносно низькими витратами, що пропонує рядовим користувачам, громадським рухам і організаціям нові інформаційні майданчики для розвитку громадянського суспільства та поширення процесів демократизації [78].

Нові ІКТ стають одним з найбільш ефективних інструментів перетворення публічної сфери сучасного суспільства, яке все більше стикається з неефективністю демократичних інститутів, що сформувалися в основному в період індустріальних революцій. Радикальні зміни в процесах масової комунікації, викликані поширенням мережі інтернет, сприяють переосмисленню модерних форм демократичного взаємодії. У просторі публічної сфери виникає безліч комунікативних практик, які забезпечують становлення кібердемократії.

Деліберативний погляд висуває на перший план «сильну» модель демократичної політики. Він ставить питання про те, як може розвиватися демократія в сучасних плюралістичних суспільствах, акцентуючи при цьому увагу на необхідності політичного діалогу, що зміцнює взаєморозуміння між публічними акторами. Однак на сьогоднішній день вимагає більшого обґрунтування теза про взаємозв'язок двосторонньої децентралізованої комунікації в кіберпросторі з активізацією політичного діалогу в публічній

сфері, так як ще Хабермас відділяв комунікаційний простір від публічної сфери, яка має відношення до соціального простору, сформованому, але не зумовленого одними тільки кіберкомунікаціями [65].

Сучасний етап розвитку ІКТ на початку ХХІ століття сприяв зростанню очікувань щодо становлення кібердемократії по всьому світу, проте кожен попередній етап породжував подібні очікування, пов'язані з можливістю за допомогою комунікації фундаментально трансформувати демократію. Так, громадянські протести 1968 року і активна діяльність Нових лівих викликали посилення кібердемократичної риторики і практики, зміцнили зв'язок між новими комунікаційними технологіями і демократичним рухом. Медіа стали центральним елементом демократичного руху в Парижі, допомагаючи трансформувати обмежений студентський протест в загальний страйк. На відміну від соціалістів рух Нових лівих встало на позицію прямої демократії, заснованої на децентралізації, діалогової комунікації і радикальному плюралізмі. Для Нових лівих радикальна демократія вимагала контролю громадян над ключовими соціальними інститутами, включаючи медіа. Незалежні самоврядні і підтримують механізм зворотного зв'язку радіо і телебачення, на їхню думку, дозволили б громадянському суспільству здійснювати пряме і універсальне участь в процесі прийняття політичних рішень.

Тривалі дебати щодо можливості Інтернету і електронних медіа формувати реальні спільноти людей демонструють зміцнення позицій прихильників кібердемократії. Також дана позиція знаходить своє продовження в допущенні того, що Інтернет буде сприяти зростанню демократичної участі і зміцнення горизонтальних зв'язків між людьми. Комунітаристських риторику, підтримуючи багато постулати Нових лівих, наголошує на необхідності розвитку медіа-структур, які посилюють доступ і громадську участь в публічній сфері. Однак комунітарісти висловлюють побоювання щодо того, що кіберпростір демократії по суті вкорінене в

світовій економіці і світовій політиці, що надає різні можливості корпоративного і державного контролю над комунікаційними процесами онлайн. При цьому нові ліві і комунітарісти сходяться на думці, що децентралізація контролю над електронними медіа є фундаментальною основою кібердемократії [70].

Однак комунітаристський підхід до інтеграції людей в локальні віртуальні спільноти кіберпростору на основі самостійно розроблених і прийнятих кодексів самоврядування як способі протистояння корпоративному і державному контролю може мати зворотну соціально консервативну сторону. Ідея локального співтовариства може вступати в протиріччя з ідеєю національної держави і глобалізації культури. Ностальгія за органічно взаємопов'язаному суспільству і логіка ідентичності знаходять своє відображення в комунітаристських риториці кібердемократії, орієнтованої на участь у публічній сфері численних кіберспільноти загальної ідентичності. При цьому сучасне кіберпростір може виступати аналогом традиційних міст і площ як простору публічної сфери, яке існувало аж до появи літературних салонів в європейських державах в XVIII столітті. Занепаду публічної сфери XX століття кіберпростір XXI століття може запропонувати «розподілене свідомість» і «групове мислення» різних спільнот користувачів, що представляють собою пов'язане численними зв'язками урбанізоване мультикультуралістських суспільство. Поняття публічної сфери відображає позицію прихильників кібердемократії, продовжуючи ідеї Нових лівих щодо розвитку нових дискурсивних просторів для вираження громадянами своїх думок поза державним або корпоративного контролю. Ідеї даних підходів ґрунтуються на уявленнях про деліберативної демократії, при цьому використання нових інформаційно-комунікаційних технологій розглядається як необхідний елемент побудови сильної демократії, в рамках якої індивіди ставатимуть активними громадянами.

Консолідацію демократії можна розглядати з точки зору можливого варіанту розвитку демократичного процесу в суспільстві, який призводить до третьої еволюційної фази - рестабілізації, яка означає закріплення нового стану системи, що еволюціонує [55].

У якості важливих селективних ознак, які сприяють консолідації демократії, є сприйняття суспільством невизначеності. До того часу, поки люди вимагають від своїх керівників визначеності відносно майбутнього і сліпо вірять їх обіцянкам, вони схильні підтримувати авторитарне здійснення влади. І навпаки, коли керівники розуміють, що ситуація завжди змінюється, і утримуються від обіцяння чудес, і коли більшість населення задоволено такою політикою, тоді суспільство готове до демократії. Адам Пшеворський даний стан характеризує як прийняття невизначеностей в політичних діях [68].

При всій невизначеності результатів демократія покликана гарантувати визначеність або передбачуваність демократичних процедур. У цьому полягає головний зміст тієї специфічної риси сучасної розвинутої демократії, яку дослідники визначають як консолідованість. Суть її полягає в добровільному прийнятті демократичних інститутів і процедур усіма ключовими учасниками політичного процесу як єдино правильних і загально прийнятних. Як зазначає А.Мельвіль, “консолідована демократія - це саме така, при якій ніхто не має право вето на будь-якої було результат відкритого і змагального демократичного процесу”. Саме невизначеність результатів демократичного процесу при визначеності його процедур пояснює ту обставину, що в реальному політичному житті ми стикаємося з дуже різними типами і формами демократії і цілим спектром різних політичних систем і режимів, які розташовуються між демократією і авторитаризмом [24].

Ще один підхід до визначення консолідації демократії полягає в досягненні компромісу між політичними партнерами, часом, протилежними інтересами. Проблема при такій інтерпретації полягає в тому, щоб знайти способи, завдяки яким буде поважатися свобода інших людей і зменшиться її

непередбачуваність. Невизначеність повинна бути прийнятною і повинен бути створений клімат взаємної довіри між політиками і простими громадянами шляхом демонстрації цінності демократії як оплот проти анархії.

Узагальнюючи дослідження про консолідацію демократії, проведені в 1980-1990-х рр., Л.В.Сморгунов акцентує увагу на таких аспектах: по-перше, процес консолідації демократії передбачає інституціоналізацію нових форм і структур з використанням елементів традиційної культури; по-друге, консолідація демократії неможлива без відповідної реформи адміністративних державних структур, так як вступає в протиріччя не тільки з авторитарним стилем державного управління, а й з раціоналізованими правовими нормами бюрократії; по-третє, консолідація демократії може здійснюватися не тільки на базі ліберальної моделі, але і на основі поєднання різноманітних форм і моделей; по-четверте, консолідація демократії передбачає вираз інтересів не тільки за допомогою політичних партій, а й через спонтанно виникають рухи, в т.ч. корпоративістські, місцеве самоврядування і т.д.; по-п'яте, консолідація демократії передбачає включення демократизується країн у міжнародну спільноту як рівних партнерів [26].

Демократія консолідується, коли суспільство починає відкидати будь-які інші альтернативи, не піддаючись на популістські обіцянки і не зачаровуючись черговим політиком, обіцятиме інвестору щастя для всіх і швидко. У такому суспільстві більше не шукають найбільш прийнятні форми політичного режиму, усвідомлюючи безперспективність таких спроб.

Дослідники демократії (А.Мельвіль, У.Рейзінгер, Ф.Шміттер) справедливо вважають, що консолідація демократії представляється не просто як конструювання та суспільне прийняття демократичних процедур з невизначеністю їх результатів, а й як створення умов для життєздатності і виживання демократичних структур.

О'Доннелл консолідацію демократії характеризує як «Ефективне функціонування демократичного режиму», що має на увазі зміцнення демократії як громадсько-політичної системи, що припускає залучення переважної частини суспільства до цінностей демократії, усвідомлення демократії як найбільш досконалої форми політичного устрою в порівнянні з усіма іншими його формами [52].

А.Пшеворський звертає увагу на поєднання політичних і економічних чинників: «Демократія стає консолідованою, - пише він, - коли в даних політичних та економічних умовах певна система інститутів стає єдиною можливою» [68].

Х.Лінц і А.Степан, в свою чергу, виділяють наступні сфери, в яких консолідована демократія отримує підтримку і втілення: 1) громадянське суспільство (взаємодія держави з незалежними громадськими групами та об'єднаннями); 2) політичне суспільство (демократичні процедури й інститути); 3) правова держава; 4) ефективний державний апарат (бюрократія, яку може використовувати в своїх цілях нова демократична влада); і 5) економічне співтовариство (тобто система соціальних інститутів і норм, які виступають посередниками між державою і ринком). На їхню думку, демократія стає звичної на поведінковому рівні, коли жодна значна політична група не намагається повалити демократичний режим чи домагатися виділення з даного держави. На соціально-психологічному рівні утвердження демократії відбувається, коли перед обличчям гострої політичної та економічної кризи населення в переважній більшості своїй зберігає переконання, що будь-які політичні зміни повинні відбуватися в «параметрах демократичних формул». І на інституціональному рівні демократію можна розглядати як утвердилася, коли «все актори політики» виходять з того, що політичний конфлікт має бути вирішений відповідно до встановлених норм і що порушення цих норм буде «неефективно і дорого». Тобто утвердження демократії означає, що вона перетворюється в «рутинну і

глибоко інтерналізівать форму соціального, інституційного і психологічного існування» [60].

У ході глобальної хвилі демократизації міжнародні ЗМІ грали все більшу роль в політичних змінах. Зміни в інформаційно-комунікативних технологіях збіглися з глобалізацією, дозволивши політичним акторам, ЗМІ та громадянському суспільству створювати, передавати та отримувати інформацію швидше та ефективніше, ніж коли-небудь в минулому. Сучасні комунікативні технології створюють перешкоди для авторитарних режимів задачу повного закриття їхніх кордонів і створення перепон для громадян, які бажають отримати незручні для влади новини, інформацію або позиції з зарубіжних джерел. Більше того, ми тільки починаємо розуміти політичні наслідки нових інформаційних технологій, наприклад інтернет-блогів, взаємодії в соціальних мережах тощо. Все це не тільки дозволяє отримати інформацію від держав, де ЗМІ знаходяться під жорстким контролем (до прикладу події так званої “шафранової революції” в Бірмі 2007 р. стали відомі міжнародній аудиторії завдяки фотографіям, опублікованим у мережі Facebook), але також сприяє створенню і мобілізації по-справжньому транснаціонального громадянського суспільства, як показали одночасні протести та демонстрації по всьому світу проти війни в Іраку в 2003 р. Таким чином, міжнародні ЗМІ та способи комунікації сприяють як демократичним процедурам (прозорості, підзвітності, діалогу та участі), такі демократичним транзитам по всьому світу [11, с. 403].

Конфлікт між тими, хто здійснює політичну владу, і ЗМІ часто досягає кульмінації у питаннях регулювання мовлення. Оскільки телебачення та інтернет-мережа вважається особливо впливовим при формуванні громадської думки, більшість авторитарних режимів зберігають жорсткий контроль над основними телевізійними каналами, зазвичай з допомогою державного володіння ними та прямого політичного нагляду [11, с. 408]. У цілому трансформація основних мовників в незалежні ЗМІ була неуспішною

в більшості нових демократій. У багатьох державах Азії та Африки уряди, а в деяких випадках навіть військові, продовжують володіти головними телевізійними каналами, створюючи перепони для опозиції в отриманні чесного доступу до етера.

У такій ситуації інтернет може стати важливим засобом, яке дозволяє представникам громадянського суспільства обходити політичний контроль, під яким перебувають основні ЗМІ. Наприклад, на президентських виборах у Південній Кореї в 2002 р. інтернет зіграв вирішальну роль у зростанні популярності на початку аутсайдера Но Му Хена, навіть незважаючи на труднощі з представництвом його в основних ЗМІ. Його прихильники, в основному молоді люди, які мешкають у містах, добре освічені, створили форум для дискусій, який швидко став найпопулярнішим політичним веб-сайтом, а також ефективно використовував мережеве спілкування, щоб підвищити явку його електорату. З того часу усі корейські партії почали використовувати інформаційно-комунікативні технології в мережі інтернет для проведення виборчих кампаній, але нові технології Web 2.0 і суспільна журналістика залишаються непередбачуваними та такими, що мало піддаються контролю за умов демократичних держав, контролю [69, с. 345]. Але якщо Південна Корея - одна з найбагатших держав Азії з цілком розвинутою комунікаційною інфраструктурою, то в більш бідних державах (наприклад, в Африці) інтернет грає меншу роль. Разом з тим мобільні телефони помітно змінюють медіасередовище і там теж. Завдяки своїй малій ціні вони є найрозвинутішою комунікаційною технологією в регіоні і були корисні для мобілізації прихильників на нещодавніх виборах. Громадяни також використовували камери мобільних телефонів, щоб виявити і опублікувати інформацію про порушення на виборах. Більше того, перетворення цих технологій в основну платформу для отримання та відправлення інформації стає все більш важливим джерелом наділення

громадян владою в державах, де традиційні ЗМІ охоплюють тільки невелику групу населення [11, с. 411].

Деякі демократії намагалися прийняти модель суспільного мовлення (public service broadcasting model) у якості регулятивного інструмента, який дозволяє обмежити мовників від політичного та економічного впливу. Наприклад, в державах Центральної та Східної Європи особи, відповідальні за формування медіа політики, використовували різноманітні моделі суспільного мовлення, які існують в Західній Європі, у якості зразків для змін їхніх власних систем громадського мовлення. Однак результат вийшов у кращому випадку неоднозначним, і більшість суспільних ЗМІ залишаються вразливими для політичного втручання. Наприклад, суперечки про умови суспільного мовлення в Угорщині продовжувалися біля п'яти років і були названі "медіавійною" [63, с. 178], що вказувало на інтенсивність конфлікту як між парламентськими партіями, так і між законодавцями та мовником. Головний предмет спорів був пов'язаний з призначенням топ-менеджерів суспільного мовлення. Як і в більшості держав регіону, фінальне рішення було вкрай політизованим, так як більшість в парламенті, і навіть виконавча влада, має тепер право призначати та (або) звільняти керівництво мовників. Наслідком цього є зміна керівництва мовників, журналістів, порядку денного, етерів зі зміною в складі уряду [70, с. 15]. Більше того, представники уряду продовжують втручатися в планування етеру, замінюючи чи скасовуючи окремі програми або здійснюючи тиск на журналістів, щоб події висвітлювалися певним чином. У деяких державах, особливо у Східній Європі, хабарництво - чи так звана журналістика в конверті (envelop journalism) - є розповсюдженим способом купівлі бажаного висвітлення певних новин в ЗМІ, у результаті чого ЗМІ стають частиною системи залежності та корупції, а не допомагають боротися з нею [47, с. 39].

У роки Холодної війни короткохвильове радіомовлення було основним способом комунікації з аудиторіями за “залізною завісою”, і західні радіостанції, наприклад закордонна служба БіБіСі, “Голос Америки”, радіо “Вільна Європа” і радіо “Свобода” були постійними джерелами підтримки та надії для слухачів та роздратування комуністичних режимів []. До середини 1980-х років швидкий розвиток комунікаційних технологій зробив можливим глобальне розповсюдження телемовлення, а “образ “світової демократичної революції”, без сумніву, став реальністю в свідомості політичних лідерів та інтелектуалів в більшості держав світу [78]. Публіка спостерігала на телевізійних екранах нарощування глобальної хвилі демократії, що надавало підтримку та імпульс ідеї, що демократія є чи може бути глобальним феноменом. Хьюг Бег Ім навіть говорив про “телевізійну революцію”, щоб описати роль комунікації в подіях в Центральній та Східній Європі в кінці 1980-х років.

Разом з тим незважаючи на оптимістичний тон, який переважає в літературі, важко визначити прямі причинно-наслідкові зв'язки між міжнародними ЗМІ та демократизацією. Існують тільки випадкові факти, які часто неможливо ретельно дослідити емпірично, щоб підтвердити тезу про те, що міжнародні ЗМІ здатні надихнути демократичні зміни та революції. Ця неприємна ситуація мотивувала дослідників до того, щоб сконцентруватися передусім на “демократичному ефекті”, тим самим оминаючи проблематичне питання про пряму залежність і фокусуючись на політичному “побічному ефекті” міжнародної комунікації.

У контексті демократизації “демонстраційний ефект” означає процес, у рамках якого аудиторія ЗМІ в одному суспільстві спостерігає за політичними змінами в іншому. Інформація про зміни в інших місцях світу надихає жителів, які починають вимагати зміни в своїй державі; скидання автократів закордоном викликає паніку серед еліт, і вони стають більш

договороздатними або реакційні, що у будь-якому випадку може викликати мобілізацію мас [4].

Аудиторія може отримати новини про події закордоном з місцевих ЗМІ, але в ході нещодавніх процесів демократизації “демонстраційний ефект” був більш явним, коли інформацію можна було отримати (легально або нелегально) напряму з іноземних ЗМІ. Це зазвичай відбувалося, коли публіка отримувала телевізійні сигнали з сусідніх регіонів, а ще більш помітним “демонстраційний ефект” ставав тоді, коли держави, що демократизуються, були географічно або культурно близькими. Наприклад, у кінці 1980-х років албанці спостерігали за розвитком революцій у Східній Європі за допомогою трансляцій з сусідньою Югославією та Італією. Студенти, які протестували в Сеулі в 1987 р., бачили по телевізору драматичні події, у результаті яких був скинутий корумпований режим Фердинанда Маркоса на Філіппінах в 1986 р. Хоча неможливо стверджувати з усією впевненістю, що висвітлення в ЗМІ подій в одній державі веде до політичних змін в іншій, “демонстраційний ефект” може сприяти демократизації, надаючи надію та мотивацію жителям авторитарних суспільств: з зарубіжних передач вони можуть дізнатися про те, що є відсутнім в їхньому житті, чи-то політична свобода, чи-то економічний добробут. Це може викликати прагнення до схожих результатів і підірвати спроби авторитарних режимів підтримувати легітимність, засновану на якості функціонування, наприклад, в сфері державного управління або надання послуг. Таким чином, міжнародний потік інформації здатний призвести до неочікуваної “революції зростаючих очікувань” серед аудиторії і виявити невідповідність між пропагандою та реальністю. Берлінська стіна не була перешкодою для передачі радіо- та телевізійних сигналів з Заходу на Схід, що давало жителям Східної Німеччини доступ до новин і розважальним передачам, які суперечили офіційній картині життя всередині та за межами “залізної завіси” [25, с. 93].

Однак ми маємо також усвідомити, що “демонстраційний ефект” може не тільки мати позитивні наслідки, але і створювали перепони суттєвим змінам. Політичний транзит, який почався в Радянському Союзі, переконав лідерів Комуністичної партії Китаю в небезпеці європейської моделі трансформації, і, спостерігаючи падіння комунізму в Центральній та Східній Європі, вони вважали виправданим придушення демонстрацій в Пекіні в червні 1989 р. [39].

На додаток до “демонстраційного ефекту” міжнародні ЗМІ можуть впливати на процес демократизації ще і не у такий прямий спосіб. Один з прикладів - це взаємозв'язок ЗМІ та політичних змін з точки зору міжнародних новинних потоків та інформаційного “порядку денного”. Міжнародні ЗМІ здатні привернути увагу зарубіжних політичних еліт, аудиторій та інших медіа до певної держави та її проблемам. Потенційні політичні наслідки управління “порядком денним” значні. Так званий “ефект СіЕнЕн” [44] передбачає, що зображення, які транслюють ЗМІ усім світом, можуть чинити вплив на формування зовнішньої політики. Ефект підкреслює, наскільки важчим під впливом ЗМІ і громадської думки стає для урядів ігнорувати такі міжнародні проблеми, як репресії та бідність в Зімбабве, геноцид в Дарфурі, голод та посуха в Північній Африці, а також жорстоке придушення демократичного руху в М'янмі (Бірма).

Але не варто приписувати “ефекту СіЕнЕн” дуже великий вплив: окрім того, що ЗМІ піддаються критиці за примус урядів до реактивної зовнішньої політики для умиротворення громадської думки, ЗМІ також можуть ігнорувати труднощі демократичних змін і той факт, що процеси політичних змін можуть бути повільними та мирними і не завжди драматичними, стихійними та насильницькими. Таким чином, “ефект СіЕнЕн” може надати неправильну картину демократизації і викликати швидке досягнення результатів, які не обов'язково є бажаними. Але все ж таки знання того, що боротьба за демократію привертає увагу міжнародних ЗМІ, може бути

важливим для активістів (звідси і розповсюдженість лозунгів англійською мовою, які потрапляють в новини про протести у всьому світі), навіть якщо реальний вплив зовнішніх сил визначити достатньо важко [45].

Інформаційно-комунікативні технології відіграють важливу роль в житті сучасного суспільства. Нещодавні протести в авторитарних режимах, таких як Китай (2003, 2008, 2019), Білорусь (2020), доводять, що інформаційно-комунікативні технології також впливають на тривалість, розповсюдження та успіх протестів. Існує два підходи до розуміння ролі інформаційно-комунікативних технологій та процесу демократизації авторитарних режимів. Перший розглядає ІКТ як ліберативну технологію, натомість другий як репресивну. Чи допомагають ІКТ активістам мобілізувати потенціал для розповсюдження протесту? Або ІКТ дозволяють авторитарним урядам розпізнати потенційні протестні настрої серед населення і, що важливо, надають інструментарій для ще більшого контролю громадян та зміцнення авторитарного режиму? Ці питання стають сьогодні дедалі актуальними в політичній науці.

Прихильники ІКТ як "технології визволення" дотримуються позиції, що ІКТ сприяють поглибленню протестів в умовах автократичних режимів та полегшують комунікацію між учасниками протестних рухів. У свою чергу, ІКТ, як стверджують автори, дозволяють створити неформальну мережу для координації дій людей, які виступають проти авторитарних урядів [46, с. 71], [59, с. 327].

По суті, ІКТ дозволяють побудувати публічну сферу, в межах якої відбувається обмін ідеями і думками, формуються цінності, що визначають майбутні протестні рухи та безпосередньо створюють труднощі для легітимності авторитарного уряду [38, с. 2-5]. Це пов'язано з такою характерною особливістю ІКТ, як всепроникність: цифрова інформація доступна скрізь, і до неї можна отримати доступ за кілька кліків у пошуковій мережі. У порівнянні з традиційними засобами масової інформації ІКТ

змінили та розширили типи інформації від друкованого тексту до фото-, голосових, відео- файлів тощо. Крім того, спостерігається суттєва зміна типу мережі: від центрального мовника до механізму рівноправного обміну комунікаційними даними [69, с. 342].

Цей оптимістичний момент можна узагальнити до наступного визначення: “Ліберативна технологія - це будь-яка форма інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), яка може розширити політичну, соціальну та економічну свободу” [46, с. 70]. Розширення покриття мережі інтернет, як стверджують прихильники ліберативного підходу, призводить до демократичних змін і дає багато можливостей повстанським угрупованням в автократіях [46]. Але чому вперше з 2001 року більшість серед світових політичних режимів складають автократії: 92 країни, в яких проживає 54% світового населення або майже 35% світового населення, проживають в країнах, що знаходяться в перехідному від демократії до авторитаризму стані - 2,6 мільярди людей? [33]. Чому, незважаючи на розвиток та вплив ІКТ, сьогодні авторитарні режими зміцнюють власні позиції?

У свою чергу, було б наївно думати, що авторитарні режими будуть триматися подалі від ІКТ, оскільки для таких режимів інформаційно-комунікативні є новим інструментом: 1) контролю громадської думки, 2) запобігання небажаним протестам та 3) формування позитивного іміджу авторитарного уряду [38], [58], [76]. Прикладами використання ІКТ авторитарними режимами є повне відключення інтернету Хосні Мубараком у січні 2011 року [72] або цензура неприйнятної вмісту в інтернеті урядом Китаю [59] та багато інших. З цього випливає, що, дивлячись на зростаючий тиск і страх перед власним народом, диктатури адаптувались до нових умов.

Але важливо розуміти причини, чому авторитарні режими розширюють інструменти для проникнення в мережу. Ключова причина впровадження інтернету покриття в авторитарних державах має економічну основу [77]. Диктатори добре знають, що сучасна економіка неможлива без використання

інформаційних технологій, тому вони виступають за економічні можливості, які є наслідком розширення інтернету в країні. У той же час ми бачимо, що спосіб розширення інтернет-зв'язків в автократіях відрізняється від демократичного правління. Дійсно, в більшості авторитарних держав інтернет-послуги надаються державними телекомунікаційними компаніями (Білорусь, Узбекистан, Туркменістан, Іран), або якщо постачальник не лише один, уряд контролює компанії, які розповсюджують інтернет-послуги [38], [69], [76].

Є багато прикладів, коли авторитарні уряди обмежують доступ до інтернету географічно. Якщо існує загроза збільшення ризику повстання чи іншого незадоволення режимом у певній географічній зоні, уряд може частково або навіть повністю обмежити доступ до інтернету у цьому регіоні. Або, наприклад, автократії можуть слідувати прикладу Саудівської Аравії, де через веб-шлюз, який контролюється урядом, був обмежений доступ до веб-сайтів, що не розміщуються в Саудівській Аравії. Подібна практика існує в Ефіопії чи Китаї [50], [59], [67], [76]. Більше того, стаття Еспена Рьода та Нілса Вейдмана показала, що більш високий рівень інтернет покриття не впливає на демократичні зрушення в обов'язковий спосіб. Навпаки, вони продемонстрував протилежний ефект: «самодержавне правління, здається, частіше в групі більш швидких до адаптації», і приклад Саудівської Аравії підтвердив цей висновок [69, с. 348]. Але я детальніше буду обговорювати цю тему в останній частині цього розділу.

Еріка Франц, Андреа Кендалл-Тейлор та Джозеф Райт у своєму огляді щодо цифрових репресій в авторитарних режимах підкреслюють, що "авторитарні уряди вчаться використовувати технологічні зміни для досягнення цілей режиму та долати проблеми, які ці технології створили для авторитарних режимів на початку", при чому застосовують різні методи, за допомогою яких ці режими можуть це робити: цензура, виявлення опонентів режиму, моніторинг інсайдерів режиму, оцінка настроїв громадськості,

маніпулювання інформаційним середовищем, примушення дотримання, імітація демократії для покращення сприйняття режиму тощо [50, с. 3-6].

Наведена інформація демонструє нам, що підхід “ліберативної технології” не може виявити повний спектр взаємозв’язків між інтернетом та політичними протестами в умовах автократичних режимів, що стоять на шляху демократизації. Більше того, аргументи та приклади, наведені представниками другого табору («репресивна технологія»), підривають аргументи оптимістів. Хоча автократичні режими на початку ери інтернету могли не реалізувати весь спектр інструментів, що з’являються завдяки розповсюдження інтернет-мережі, сьогодні, коли навіть демократичні країни використовують ІКТ для маніпуляцій та інтервенції до певних політичних процесів в державі чи закордоном, було б неправильно стверджувати що самодержавні держави цього не роблять. ІКТ дає потенційні можливості як для протестуючих, так і авторитарних урядів. Як саме? Про це буде йтися далі.

Вейдманн і Рьод пропонують виділити три фази політичного протесту: початок, подільший розвиток і дифузія [77]. Як я вже підкреслював раніше, ІКТ дають потенційні можливості для обох таборів протестів в державах, що знаходяться на шляху до демократії. На різних етапах протесту кожна зі сторін має свої переваги у використанні ІКТ як інструменту досягнення мети.

Виникнення протесту (початок)

Серед основних компонентів, які мають важливе значення для початку протесту, є мотиви, мобілізація ресурсів та політичні можливості [50]. Усі вони формують ситуацію, яка викликає політичний протест. У попередній частині статті я наголошував, що авторитарний уряд запроваджуючи розповсюдження інтернет-мережі в державі, чітко розуміє всі негативні наслідки, які можуть наставати після цього. Тому уряд може впливати на

формування та кристалізацію всіх трьох необхідних компонентів для виникнення протестів.

Автократична пропаганда зменшує ймовірність справдження мотивів протестної поведінки, а також різні типи прорежимних ЗМІ створюють "заспокійливий" контент [39]. У свою чергу, режими можуть контролювати спроби опозиції мобілізувати людей проти влади. Хоча, як стверджують Вейдманн і Рьод, такий контроль "напевно не здійснений" [77]. Крім того, як ми бачили вище, авторитарна влада використовує ІКТ як різновид репресій - цифрових репресій; тому автократії намагаються бути над усіма структурами національного інтернету, щоб задовольнити інтереси режиму.

Наведена тут інформація показує нам, що на початковому етапі протесту (його виникнення) авторитарний уряд має перевагу, який за допомогою цензури, пропаганди та репресій формує громадську думку і намагається у будь-який спосіб зменшити можливість створення протестної поведінки.

Недавні дослідження щодо ролі ІКТ в процесі демократизації також звертають увагу на рівні, на яких здійснюється пряме втручання уряду з метою отримання контролю та зменшення настроїв протесту серед населення. Наприклад, Еда Керемоглу та Нілс Вейдманн у своїй статті пропонують розглянути 3 рівні державного втручання в інтернет для його контролю, автори називають їх "шарами", кожен з яких використовує та розширює функції нижчих [58]. Вони розрізняють рівень інфраструктури, що включає обладнання та кабелі для встановлення та підтримання зв'язку, мережевий рівень, який забезпечує належну маршрутизацію пакетів даних від джерела до пункту призначення; і прикладний рівень, який складається з програмних засобів, що дозволяють користувачам надсилати та отримувати інформацію через мережу. Отже, результати досліджень дають можливість зробити висновок, що авторитарні держави «часто обмежують надання та

функціональність доступу до інтернету та націлюють на вміст цифрових комунікацій» [58, 1694].

Подальший розвиток і просування протесту

Якщо політичний протест уже розпочався, співвідношення сил між урядом і протестуючими змінюється. У такій ситуації уряду стає все важче контролювати інформаційні потоки, комунікаційні процеси між членами опозиції, одночасно відвертаючи увагу міжнародної спільноти до протесту. Уряду стає не вигідно використовувати довгострокову стратегію управління інтернет-простором [50], [75], [77].

За цих умов, хоча на початку протесту державні сили мають перевагу, ІКТ на цьому етапі надає більше можливостей протестуючим (Китай 2019, Білорусь 2020).

Дифузія (розповсюдження протесту)

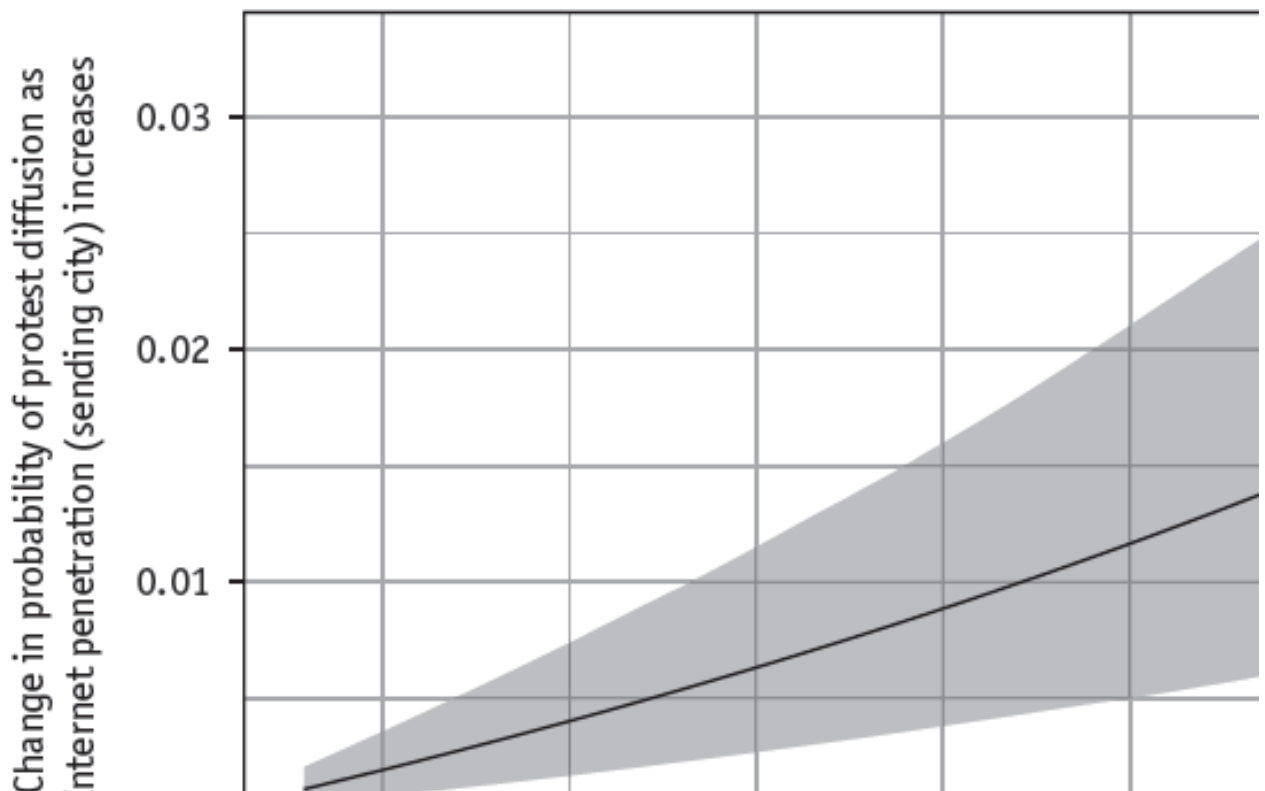
Коли протест вибухає в одному місті чи регіоні держави і продовжується успішно, яка ймовірність його поширення на інші міста чи регіони штату? Дати конкретну відповідь на це питання надзвичайно важко. Вейдманн і Рьод порушили цю проблему в своєму недавньому дослідженні і припустили, що "якщо розповсюдження інтернет-покриття в міста з протестами буде високим, це зробить більш імовірним, що протест спалахне в іншому місці у відповідь" [77, с. 125]. Шляхом емпіричних досліджень та теоретичних узагальнень дослідники доводять, що якщо протест відбувається в місті з високим рівнем інтернет-покриття, то ймовірність спостерігати черговий спалах в іншому місті зростає.

На графіку нижче показано умовний зв'язок між поширенням інтернет-покриття в містах, у яких відбуваються протести, та відстанню до міста, на яке потенційно може поширитися протест (роздільна здатність на тиждень міста, логістична регресія, 95-відсоткові довірчі інтервали та підтверджує вищезазначений висновок - (див. Діаграму 1). Ось чому ми можемо зробити

висновок, що інформаційно-комунікативні технології на третьому етапі допомагають опозиції порівняно з першим етапом отримати більше можливостей задовольнити політичні вимоги.

Ключове питання цієї частини дослідження полягає у тому, чи більш високий рівень поширення інтернет-покриття призводить до демократичних зрушень в авторитарних політичних режимах і, отже, сприяє процесу демократизації в них?

Це питання досліджувалось у статті “Empowering activists or autocrats? The Internet in authoritarian regimes” шляхом емпіричного дослідження процесів демократизації у світі з 1999 по 2010 рр. Дослідження показало, що гіпотеза про те, що впровадження та розширення інтернет-покриття в автократичних політичних режимах веде до демократичних змін, не підтверджена [69].

Діаграма 1. Залежність дифузії протесту від місця розташування міста

Важливим аргументом є те, що серед країн з низьким рівнем охоплення інтернет-покриттям було здійснено 11 успішних переходів до демократії в 9 країнах, а переходу до авторитарних - 0. У той час як 6 авторитарних держав із групи високого рівня покриття інтернетом перейшли навіть до посилення авторитарних тенденцій (Таблиця 2). Це підтверджує скептичний погляд на ІКТ крізь призму «ліберальної технології».

Недавнє дослідження тих самих авторів показало, що ІКТ служать для посилення репресивної машини в авторитарних режимах. Таким чином, крім «традиційних репресій», таких як обмеження та відсутність гарантій прав і свобод людини та заборона на створення громадських організацій для ефективного представництва груп інтересів, авторитарні уряди залучають весь спектр репресивних технологій, що є результатом розповсюдження інтернет-мережі [15]. Це підтверджують також результати інших досліджень [3], [6], [8].

Table 2. Democratic and autocratic change (2006-2010) by internet penetration 2006-10.

	<i>Democratic change</i>	<i>Autocratic change</i>
<i>Below median Internet penetration</i>	<i>11 country-years, 9 countries</i>	<i>0 country-years, 0 countries</i>
	Congo/Zaire (2006) Mauritania (2006, 2007, 2009) Nepal (2006) Zambia (2008) Myanmar (2008) Gabon (2009) Guinea (2010) Sudan (2010) Togo (2010)	
<i>Above median Internet penetration</i>	<i>7 country-years, 5 countries</i>	<i>8 country-years, 6 countries</i>
	Kyrgyzstan (2006, 2010) Pakistan (2007, 2008)	Venezuela (2006, 2009) Jordan (2007)

Таблиця 3. Демократичні та авторитарні зміни в державах крізь призму розповсюдження інтернет-покриття (Polity IV), 2006-2010 [62].

Ми також вважаємо за доцільне додати, що сьогодні існує тенденція до трансформації чистих автократій у гібридні режими, що характеризуються відносним рівнем прав і свобод громадян, функціонуванням політичних партій та використанням демократичних процедур там, де це не загрожує режиму [79]. З точки зору кореляції між політичним протестом та поширенням інтернет-покриття в авторитарних політичних режимах, дослідження показують, що чим більший ступінь розповсюдження інтернет-покриття в таких державах, тим менша ймовірність політичного протесту [55]. Інтернет виконує компенсаційну функцію в авторитарних політичних режимах, де, відмовляючись від деяких інструментів "традиційних репресій", використовують "цифрові" замітники. Але за умови, що політичний протест уже розпочався в такому гібридному самодержавстві, тоді на етапі мобілізації населення «політична лібералізація в поєднанні із запуском нових технологій» стає вибухонебезпечною сумішшю, яка може зруйнувати режим [77].

На закінчення слід зазначити, що встановлення повного контролю над киберпространством публічної сфери все ще залишається для багатьох урядів недосяжною метою. Розвиток програмного забезпечення з відкритим програмним кодом дозволяє незалежним активістам та організаціям створювати програмні інструменти для захищеної комунікації, а також розробляти їх нові версії у міру еволюції інструментів контролю, спілкуватися в соціальних мережах і месенджерах, зберігаючи анонімність своєї присутності в мережі. Завдяки цьому політичні дискусії і громадянська активність можуть проходити поза урядового контролю, зміцнюючи демократичну практику в Інтернет-просторі. Повне відключення електронних комунікацій (неможливе в умовах існування супутникового зв'язку) теоретично могло б дозволити уряду виключити ймовірність

неконтрольованих комунікацій в кіберпросторі, проте завдало б суттєвий економічний і політичний шкоди всій державі. У зв'язку з цим уряд приходить до вибору інших способів контролю, що стосуються вигідного для інформаційної безпеки держави дизайну електронних комунікацій і ініціатив у сфері розвитку ІКТ, подальший розвиток яких надасть уряду ширші і гнучкі можливості по управлінню публічною сферою.

ВИСНОВКИ

Отже, за результатами дослідження ми можемо зробити наступні висновки.

По-перше, демократія є полісемантичним явищем. Це означає, що сьогодні не існує єдиного методологічного підходу до розуміння її сутності та змісту. Демократія в українському політологічному дискурсі вживається більшою мірою на характеристику типу політичного режиму, тобто, як наслідок, переважають процедурні визначення демократії. Слід також зазначити, що демократія є системним явищем, вона характеризується низкою принципів, що визначають її змістовний компонент. Серед них вагому роль посідають принцип дотримання і реалізації прав людини, принцип рівності, принцип обмеженого правління більшості, принцип плюралізму, принцип представництва, принцип участі народу у здійсненні влади, принцип виборності органів. Ці всі принципи корелюють між собою, але фактично підставою цієї взаємодії є фундаментальний принцип народного суверенітету, який вказує на народ як джерело та носія влади в державі. З цього можна зробити висновок, що демократія – це форма

державно-політичного устрою, що ґрунтується на визнанні народу єдиним джерелом і верховним носієм влади в державі та його реальній участі в її здійсненні [47, с. 103]. Про демократію можна говорити як про один з класів дихотомії або як про властивість, якою політичні системи володіють у різній мірі. Більшість дослідників згодні з тим, що для держав, які задовольняють мінімальні критерії демократії, можуть бути виділені ступені демократичності. У свою чергу, твердження про те, що виділення аспектів та ступенів демократичності для недемократичних режимів є правильним, сьогодні заперечується.

По-друге, незважаючи на те, що демократія - це багатоаспектне явище, не потрібно перевантажувати існуюче поняття надто великою кількістю взаємопов'язаних, але концептуально відмінних характеристик соціального та політичного життя. Саме акцент на певних аспектах демократії допомагає обрати необхідні індикатори демократії для виявлення тих чи інших бажаних елементів. Слід зауважити, що різні правила агрегування підкреслюють важливість різних аспектів демократії. У ході дослідження було проаналізовано підходи до вимірювання демократії, запропоновані К. Болленом, А. Пшеворським, Т. Ванханеном, М. Коппеджем, В. Райніке, М. Гасіоровськи, Freedom House, Polity IV, V-Dem Institute. У ході порівняння процедури вимірювання, вибору індикаторів, агрегування шкал демократії тощо різними дослідниками та інституціями було зроблено висновок про те, що незважаючи на методологічні відмінності, основні індекси демократії узгоджуються частіше, ніж суперечать одне одному. Нерідко дослідники мають можливість використовувати індекси не в завершеному вигляді, а тільки окремі їх компоненти. У таких випадках дослідники можуть застосувати власні правила агрегування і коректувати інші параметри, щоб індекс, який отримується в результаті, у найкращий спосіб задовольняв специфічні цілі конкретного аналізу або найбільшою мірою відображав бачення демократії певним дослідником. Усе це можливо, лише в тому

випадку, якщо показники демократії представлені у такому вигляді, який дозволяє їхнє дезагрегування. Цю вимогу не виконує лише індекс Freedom House. Слід також відзначити, що індекси Polity IV та Freedom House були вдосконалені у частині методології через критику з боку академічної спільноти, це показує динамізм політичної науки, органічну нерозривність політичної теорії та практики і вказує на необхідність подальшого дослідження, як теоретичних вимірів демократії так і її практичної реалізації.

По-третє, було розглянуто основні концептуальні та теоретичні підходи до вивчення ІКТ як чинника консолідації демократії. Перш за все, «ліберативна технологія» та «репресивна технологія» були виділені як оптимістичний та песимістичний погляди на роль ІКТ у контексті сприяння демократичним змінам. Показано, що, хоча розповсюдження ІКТ сприяє, до прикладу, політичному протесту, вони надають альтернативні можливості для комунікації, формування політичного порядку денного, координації дій протестуючих тощо, але в рамках неконсолідованих демократій, контроль над інтернет-простором характеризується асиметрією з переважанням урядових сил. Авторитарні уряди добре усвідомлюють виклики та загрози, спричинені впровадженням та розповсюдженням інтернету, і тому контролюють цей процес із самого початку, одночасно отримуючи вигоди для зміцнення авторитарних принципів правління і руху держави у протилежному від демократизації напрямку. Було охарактеризовано зв'язок між ІКТ та процесом консолідації демократій на прикладі різних фаз протесту державах, що демократизуються. Показано, що з самого початку на стадії протестних настроїв урядові сили мають перевагу завдяки асиметрії у контролі над інтернет-простором. Але на наступних етапах наявна ймовірна перевага протестуючих, оскільки поширення протестів ускладнює процес контролю інформаційних потоків та умиротворення населення урядом. Що стосується фази дифузії, було продемонстровано, що якщо протест відбувається в місті з високим рівнем інтернет-покриття, то ймовірність спостерігати черговий спалах в іншому місті зростає. Також було

проаналізовано основні теоретичні концепції зв'язку між розповсюдженням інтернет-покриття та процесом консолідації демократії в державах, що знаходяться на шляху до авторитаризму. Два дослідження показали, що процес впровадження та розповсюдження інтернет-мережі не має чіткого співвідношення з позитивними демократичними змінами, ба навіть дослідження показали протилежне.

У той же час є цікавим питання майбутнього дослідження останніх політичних протестів у Польщі, Китаї, Білорусі тощо у зв'язку з появою нових інформаційно-комунікативних технологій. Це потенційно може поглибити знання щодо теоретичних вимірів співвідношення між ІКТ та процесом демократизації в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрійчук Т. Вимірювання демократії: теоретичні та емпіричні підходи [Електронний ресурс] / Т. Андрійчук // Політичний менеджмент. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/3w00E47>.
2. Андрійчук Т. Сучасна демократія: проблеми та перспективи розвитку [Електронний ресурс] / Т. Андрійчук // Політичний менеджмент. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/3xYjpGT>.
3. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. — К.: Основи, 2000. — 239 с.
4. Бекешкіна І. Демократія у соціологічному вимірі / І. Бекешкіна // Соціологічна теорія: традиції та сучасність : Навчальний посібник / За ред. А.Ручки. – К.: ІС НАНУ, 2007. – С. 342–343.
5. Бучин М. Політологічний аналіз основних методик вимірювання рівня демократії у світі [Електронний ресурс] / М. Бучин // Humanitarian vision. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/3bjv1dE>.
6. Головатий, М. Ф. Демократія: історія, теорія, практика: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та аспірантів-політологів / М. Ф. Головатий. — К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. — 230 с.
7. Готинян-Журавльова Г. Г. Про вимірювання в суспільних науках [Електронний ресурс] / Г. Г. Готинян-Журавльова // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/3uBBJDC>.
8. Грозіцька Т. Ю. Теорії демократії в сучасній американській політичній науці : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Т. Ю. Грозіцька; кер. роботи Л. О. Ануфрієв; Нац. ун.-т "Одеська юридична академія". – Одеса, 2000. – 19 с.
9. Гуггенбергер Б. Теория демократии [Електронний ресурс] / Б. Гуггенбергер // Полис (Политические исследования). – 1991. – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/3o6eCOS>.

10. Даль Р.А. Демократія та її критики / пер. з англ. М. та О. Лупішко. – Х.: Вид. група «РА – Каравела», 2002. – 440 с.
11. Демократизация: учеб. пособие / сост. и науч. ред. К.В. Харпфер, П. Бернхаген, Р.Ф. Инглхарт, К. Вельцель; пер. с англ. под. науч. ред. М.Г. Миронюка; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. – 708 с.
12. Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. – 1108 с.
13. Джейсон Б. Проти демократії / Пер. з англ. М.Є. Бистрицького. – К.: Дух і Літера, 2020. – 464 с.
14. Долженков О. Сучасна демократія: проблеми та перспективи [Електронний ресурс] / О.О. Долженков // Актуальні проблеми політики. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/3bgX51s>.
15. Единбурзький погляд на історію демократії від давніх часів до майбутніх можливостей / за ред. Б. Айзехена та С. Стоквела; пер. з англ. Р. Машкової, О. Хоменко; наук. ред. і упоряд. пер. М. Мінаков; пердм. Дж. Гуді; вступ. слово А. Єрмолаєва; худож.-оформлювач О. Гугалова. – Харків: Фоліо, 2017. – 639 с.
16. Енциклопедія політичної думки /За ред. Девіда Міллера / Пер. з англ. - К.: Дух і літера, 2000 – 472 с.
17. Застава І. В. Теоретичні підходи до визначення індикаторів демократії [Електронний ресурс] / І. В. Застава // Сучасне суспільство. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/3tGlbYQ>.
18. Ілленко Д. В. Демократичний аудит: проблеми методології [Електронний ресурс] / Д. В. Ілленко // Серія "Питання політології". – 2011. – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/2R6unJC>.
19. Ковлер А. И. Исторические формы демократии : проблемы политико-правовой теории. Москва: Наука, 2000. - 116 с.
20. Ковтуненко Е. С. Демократія як результат соціальної трансформації: методологічні та концептуальні проблеми вимірювання [Електронний

- ресурс] / Е. С. Ковтуненко // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/3hhITZY>.
21. Конончук О. Г. Суб'єкти та рівні демократичного аудиту [Електронний ресурс] / О. Г. Конончук // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/3f5ASod>.
 22. Латигіна Н. До визначення феномена демократії [Електронний ресурс] / Н. Латигіна // Політичний менеджмент. – 2004. – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/3uN7Yzy>.
 23. Латигіна Н. Основні критерії, принципи та рівні здійснення демократії / Н. Латигіна // Політичний менеджмент. – 2009. – № 3. – С. 81-91. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2009_3_9.
 24. Мельвиль А.Ю. Факторы режимных трансформаций и типы государственной состоятельности в посткоммунистических странах: препринт WP14/2011/04 (ч. 1) / А.Ю. Мельвиль, Д.К. Стукал, М.Г. Миронюк; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2011.
 25. Палас Н. Демократія як політична цінність та становлення її в українському суспільстві / Наталя Палас // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : збірник наукових праць / Національний університет "Львівська політехніка" [та інші]. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2013. – Випуск 25. – С. 91–95.
 26. Сморгунов Л. В. От электронного государства к электронному правлению: Смена парадигмы // Политическая наука: Сб. научн. тр. № 4: Электронное государство и демократия в начале XXI века / Ред.-сост. А. Н. Кулик, Л. В. Сморгунов. — М.: ИНИОН, 2007, с. 20-49.
 27. Тилли Чарльз. Демократия / перевод на русский язык Т.Б.Менской. – М.: Институт общественного проектирования, 2007. — 263 с.
 28. Федорчак Т. Сучасні теоретико-методологічні підходи до визначення демократії / Тетяна Федорчак. // Український науковий журнал "Освіта регіону". – 2009. – №1. – С. 17–24.

29. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Тарас Цимбал і Роман Корнута. – К.: Наш формат, 2019. – 608 с.
30. Хейвуд Э. Политология: Учебник для студентов вузов / Пер. с англ. под ред. Г.Г. Водолазова, В.Ю. Вельского. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 544 с. – (Серия «Зарубежный учебник»).
31. Шляхтун П.П. Політологічний термінологічний словник / П.П. Шляхтун. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2015. – 543 с.
32. Шумпетер Й.А. Капитализм, Социализм и Демократия Пер. с англ. /Предисл. и общ. ред. В.С. Автономова. — М.: Экономика, 1995. – 540 с.
33. Autocratization Surges–Resistance Grows. V-DEM Democracy Report 2020 [Електронний ресурс] // V-Dem Institute, University of Gothenburg. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: https://www.v-dem.net/media/filer_public/de/39/de39af54-0bc5-4421-89aefb20dcc53dba/democracy_report.pdf.
34. Autocratization Turns Viral. V-Dem Democracy Report 2021 [Електронний ресурс] // V-Dem Institute, University of Gothenburg. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: https://www.v-dem.net/media/filer_public/74/8c/748c68ad-f224-4cd7-87f9-8794add5c60f/dr_2021_updated.pdf.
35. Berg-Schlosser D. The Quality of Democracies in Europe as Measured by Current Indicators of Democratization and Good Governance // Journal of Communist Studies and Transition Politics. 2004. Vol. 20. No. 1. – p. 28-55.
36. Bollen K.A., Jackman R.W. Democracy, Stability, and Dichotomies // American Sociological Review. 1989. Vol. 54. No. 4. P. 612–621.
37. Bollen K.A., Paxton P. Subjective Measures of Liberal Democracy // Comparative Political Studies. 2000. Vol. 33. No. 1. P. 58–86.
38. Carey S. The Dynamic Relationship between Protest and Repression / Sabine C. Carey. // Political Research Quarterly. – 2006. – №59. – С. 1–11.

39. Carter E. Propaganda and Protest in Autocracies [Электронный ресурс] / E. Carter, B. Carter // Journal of Conflict Resolution. – 2020. – Режим доступа до ресурсу: <https://cutt.ly/4zeRXXj>.
40. Collier D., Adcock R. Democracy and Dichotomies: A Pragmatic Approach to Choices about Concepts // Annual Review of Political Science. 1999. No. 2.- p. 537-565.
41. Collier D., Adcock R. Democracy: A Pragmatic Approach to Choices about Concepts // Annual Review of Political Science. 2000. No. 3. P. 357–365.
42. Collier D., Levitsky S. Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research // World Politics. 1997. Vol 49. – p. 430-451.
43. Coppedge M., Reinicke W.H. Measuring Polyarchy // On Measuring Democracy: Its Consequences and Concomitants / ed. by A. Inkeles. New Brunswick (NJ): Transaction Publishers, 1991. P. 47–68.
44. Democracy and human development: issues of conceptualization and measurement [Электронный ресурс] / [J. Gerring, C. Knutsen, M. Maguire та ін.] // Democratization. – 2020. – Режим доступа до ресурсу: <https://www-tandfonline-com.ezproxy.its.uu.se/doi/full/10.1080/13510347.2020.1818721>.
45. Democracy Facing Global Challenges. V-DEM Annual Democracy Report 2019 [Электронный ресурс] // V-Dem Institute, University of Gothenburg. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: https://www.v-dem.net/media/filer_public/99/de/99dedd73-f8bc-484c-8b91-44ba601b6e6b/v-dem_democracy_report_2019.pdf.
46. Diamond L. Liberation Technology / Larry Diamond. // Journal of Democracy. – 2010. – №21. – С. 69–83.
47. Diamond L. The Democratic Rollback // Foreign Affairs. 2008. March / April. – p. 36-48.

48. El-Baradei M. Wael Ghonim: Spokesman for a revolution [Электронный ресурс] / Mohamed El-Baradei // TIME Magazine 21 April. – 2011. – Режим доступа до ресурсу: <https://cutt.ly/vzeEvBl>.
49. Elkins Z.S. Gradations of Democracy? Empirical Tests of Alternative Conceptualizations // American Journal of Political Science. 2000. Vol. 44. No. 2. P. 293–300.
50. Frantz E. Digital Repression in Autocracies [Электронный ресурс] / E. Frantz, A. Kendall-Taylor, J. Wright // V-Dem. – 2020. – Режим доступа до ресурсу: <https://cutt.ly/5zeEU11>.
51. Freedom House. Methodology. 2008a. Available at www.freedomhouse.org
52. Fukuyama F. States and democracy [Электронный ресурс] / Francis Fukuyama // Democratization. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: <https://www-tandfonline-com.ezproxy.its.uu.se/doi/full/10.1080/13510347.2014.960208>.
53. Gasiorowski M.J. An Overview of the Political Regime Change Dataset // Comparative Political Studies. 1996. Vol. 29. No. 4. P. 469–483.
54. Goertz G. Social Science Concepts: A User`s Guide. Princeton (NJ): Princeton University Press, 2006. – 320 p.
55. Hellmeier S. Pulling the strings? The strategic use of pro-government mobilization in authoritarian regimes / S. Hellmeier, N. Weidmann. // Comparative Political Studies. – 2020. – №53. – С. 71–108.
56. Huntington S. P. The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century. London : University Press, 1991. - 384 p.
57. Hyland J.L. Democratic Theory: The Philosophical Foundations. Manchester: Manchester University Press, 1995 – 432 p.
58. Keremoğlu E. How Dictators Control the Internet: A Review Essay / E. Keremoğlu, N. Weidmann. // Comparative Political Studies. – 2020. – №53. – С. 1690–1703.

59. King G. How Censorship in China Allows Government Criticism but Silences Collective Expression / G. King, J. Pan, M. Roberts. // American Political Science Review. – 2013. – №107. – С. 326–343.
60. Linz J.J. Democracy Today: An Agenda for Students of Democracy: Lecture Given by the winner of Johan Skytte Prize for Political Science, Uppsala, September 28, 1996 // Scandinavian Political Studies. 1997. Vol. 20. No. 2. – p. 115-134.
61. March J.G., Olsen J.P. Democratic Governance. N.Y.: Free Press, 1995. - 237 p.
62. Marshall M.G., Jaggers K. Polity IV Project: Political Regime Characteristics and Transitions, 1800–2006. Dataset Users' Manual. 2007. MD: Center for International Development and Conflict Management, University of Maryland. Available at <www.systemicpeace.org> (accessed 8 May 2021).
63. Møller, J., Skaaning, S. E. Democracy and Democratization in Comparative Perspective: Conceptions, Conjunctures, Causes, And Consequences. New York: Routledge, 2012. – 237 p.
64. Morlino L. What is a 'good' democracy? [Электронный ресурс] / Leonardo Morlino // Democratization. – 2007. – Режим доступа до ресурсу: <https://www-tandfonline-com.ezproxy.its.uu.se/doi/full/10.1080/13510340412331304589>.
65. Munck G. What is democracy? A reconceptualization of the quality of democracy [Электронный ресурс] / Gerardo L. Munck // Democratization. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: <https://www-tandfonline-com.ezproxy.its.uu.se/doi/full/10.1080/13510347.2014.918104>.
66. Olson M. Dictatorship, Democracy and Development // American Political Science Review. 1993. Vol. 87. No 3. – p. 567-576.
67. Pierskalla J. Technology and Collective Action: The Effect of Cell Phone Coverage on Political Violence in Africa / J. Pierskalla, F. Hollenbach. // American Political Science Review. – 2013. – №107. – С. 207–224.

68. Przeworski A., Alvarez M., Cheilub J., Limongi F. Democracy and Development Political Institutions and Well-Being in the World, 1950-1990. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 540 p.
69. Rød E. Empowering activists or autocrats? The Internet in authoritarian regimes / E. Rød, N. Weidmann. // Journal of Peace Research. – 2015. – №52. – С. 338–351.
70. Rose R., Mishler W. Comparing Regime Support in Non-Democratic and Democratic Countries // Democratization. 2002. Vol. 9. No 2. – p. 1-20.
71. Schmitter P.C., Karl T.L. What Democracy Is... and Is Not // Journal of Democracy. 1991. Vol. 2. No. 3. P. 75–88.
72. Tufekci Z. Social Media and the Decision to Participate in Political Protest: Observations From Tahrir Square / Z. Tufekci, C. Wilson. // Journal of Communication. – 2012. – №62. – С. 363–379.
73. Vanhanen T. A New Dataset for Measuring Democracy, 1810-1998 // Journal of Peace Research. 2000. Vol 37. No. 2 – p. 251-265.
74. Vanhanen T. Democratization: A Comparative Analysis of 170 Countries. L.: Routledge, 2003. – 235 p.
75. Vodopyanov A. From Protest to Rebellion? Institutions and Protest Escalation in Autocracies [Электронный ресурс] / Anya Vodopyanov // Doctoral dissertation, Harvard University, Graduate School of Arts & Sciences. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <https://cutt.ly/czeAGfo>.
76. Weidmann N. Communication, technology, and political conflict: Introduction to the special issue / Nils B Weidmann. // Journal of Peace Research. – 2015. – №52. – С. 263–268.
77. Weidmann N. The Internet and political protest in autocracies / N. Weidmann, E. Rød. – Oxford: Oxford University Press, 2019. – 216 с.

78. Welzel C. Democratic Horizons: what value change reveals about the future of democracy [Электронный ресурс] / C. Welzel // Democratization. – 2021. – Режим доступа до ресурсу: <https://www-tandfonline-com.ezproxy.its.uu.se/doi/full/10.1080/13510347.2021.1883001>.
79. Wigell M. Mapping ‘hybrid regimes’: Regime types and concepts in comparative politics / M. Wigell. // Democratization. – 2008. – №15. – С. 230–250.